

POVIJEST LANGOBARDA PAVLA ĐAKONA I RANOSREDNJOVJEKOVNO POVJESNIŠTVO

Pavao Đakon, taj *profinjen spisatelj (elegans scriptor)* te *nadasve slavan pjesnik kao i povjesnik (praeclarissimus poeta necnon et historiographus)*, kako ga se naziva u *Salernskoj kronici (Chronicon Salernitanum)* s kraja 10. stoljeća,¹ pripada nevelikoj skupini naobraženih ljudi ranosrednjovjekovnog Zapada, čiji je literarni rad iznjedrio i historiografska djela. Ta su djela bila odraz novih potreba u društvima izniklima na ruševinama antičkoga svijeta, koja su svoj legitimitet tražila u povezivanju s tradicijama prethodne epohe i u uklapanju u kršćanski svjetonazor. Drugim riječima, pisanje je povijesti postalo sredstvom kojim su kulturne i političke elite uobličavale svijest o svom mjestu u onovremenom poretku država, ozbiljujući prošlost naroda u okvirima kršćanskih predodžbi o povijesti čovječanstva kao povijesti spasenja i s osloncem na naslijeđe Rimskog Carstva kao uzorom za vlastito državopolitičko utemeljenje.² U tom je smislu malo bilo važno za kojom je povijesnospisateljskom vrstom odnosan autor odlučio posegnuti da bi izložio nakanjeni slijed prošlih događaja: općom povjesnicom (*historia* odnosno *historiae*), crkvenom povjesnicom (*historia ecclesiastica*), narodnom povjesnicom (*origo gentis*), djelima (*gesta*), kronikom (*chronicon* odnosno *chronica*), godišnjacima (*annales*) ili životopisima (*vitae*).³ Osnovni je cilj bio uključiti povijest pojedinog naroda – u pravilu naroda germanskog podrijetla – u tijek svjetske povijesti rimskog i/ili kršćanskog predznaka.

Povjesnici novih ranosrednjovjekovnih društava do Pavla Đakona

Začeci takvog tematskog odabira pripadaju vremenu koje se jednako opravdano može nazivati kasnom antikom kao i ranim srednjim vijekom. Flavije Magno Aurelije Kasiodor Senator (485./490. – 580./585.), italorimski aristokrat sirijskih korijena i visoki dužnosnik ostrogotskih kraljeva Italije, koji je zahvaljujući literarnoj djelatnosti izrastao u jedno od prvorazrednih imena

¹ Usp. POHL 1994, 397-398, uz bilj. 130.

² Usp. ANTON 1994, 304.

³ Za pregled glavnih žanrova srednjovjekovne historiografije usp. VANDERPUTTEN 2001, 143-155. Također i GRUNDMANN 1987; SCHEIBELREITER 1994, 26-40.

u duhovnom životu srednjovjekovlja,⁴ sastavio je danas izgubljenju *Gotsku povijest* (*Historia Gothica*) u 12 knjiga,⁵ prikazavši povijest Gota, njihova borišta i običaje od samih početaka do 6. stoljeća,⁶ pri čemu je osobitu pažnju posvetio ostrogotskom kraljevskom rodu Amalaca.⁷ I Kasiodorova *Kronika*, nastala 519. godine povodom nastupa ostrogotskoga kraljevskoga zeta i prijestolonasljednika Eutarika u konzulsku službu, sadrži elemente koji nedvojbeno svjedoče o njezinoj progotskoj orijentaciji, prikazujući ključne događaje iz povijesti rimsko-gotskih odnosa s jasnom nakanom da ustanovi i opravda položaj koji su Ostrogoti zauzeli u već okopnjelom rimskom svijetu.⁸

Kasiodorovu historiografskom nasljedovatelju i suvremeniku Jordanu možda je nedostajalo literarne potkovanosti i ondašnjeg formalnog obrazovanja, ali mu zato nije manjkalo spisateljskog žara i umijeća. Povodeći se za svojim mnogo slavnijim uzorom, Jordan je 551. godine napisao vlastitu povijest Gota, naslovivši je *De origine actibusque Getarum* (*O podrijetlu i djelima Gota*), skraćeno *Getica*. U njoj je, obilato preuzimajući podatke iz Kasiodorove povjesnice, ali i neovisno crpeći iz drugih pisaca, pa i iz gotske usmene predaje, ispriповjedio priču o narodu kojem je i sâm pripadao, od njegovih početaka u dalekim bespućima sjeverne Europe sve do sraza Ostrogotskog

⁴ S tim u vezi usp. JONES 1945, 431-442.

⁵ Sam Kasiodor u predgovoru zbirke *Variae* spominje *duodecim libris Gothorum historia* (*Cass. Var. Praef. 11*; također i *Cass. Var. 12.20.24: historia nostra*), a isto je djelo zabilježeno i u pismu ostrogotskog kralja Atalarika upućenom Rimskom senatu (*Cass. Var. 9.25.5*): *Originem Gothicam historiam* [sc. *Cassiodorus*] *fecit esse Romanam*, kao i u spisu *Ordo generis Cassiodorum* (*Popis roda Kasiodorâ*), reci 35-37: *scripsit* [sc. *Cassiodorus*] ... *historiam Gothicam, originem eorum et loca mores XII libris annuntians* (za tekst s komentarom vidi O'DONNELL 1979, 259-266; najnovije GALONNIER 1996, 299-312; za engleski prijevod usp. BARNISH 1992, XXXV-XXXVII). Jordan pak za svoju gotsku povjesnicu (*De origine actibusque Getarum* ili *Getica*) kaže da je sažeta iz dvanaest Kasiodorovih svezaka o podrijetlu i djelima Gota od davnina do sadašnjosti (*duodecim Senatoris volumina de origine actibusque Getarum ab olim et usque nunc*; *Iord. Get. Praef. 1*). Budući da se Kasiodor koncepcijski i izvedbeno vjerojatno oslonio na nesačuvanu *Rimsku povijest* (*Historia Romana*) u sedam knjiga Kvinta Aurelija Memija Simaha (usp. ANTON 1994, 302), uglednog italo-rimskog aristokrata kojeg je kralj Teoderik Veliki dao 525. godine smaknuti pod optužbom za izdaju (PLRE II, 1044-1046, s. v. *Q. Aurelius Memmius Symachus iunior* 9; o Simahovoj *Rimskoj povijesti* usp. WES 1967, 110-122, uz ENSSLIN 1949), valja zaključiti da je njegovo povijesno djelo bilo prije naslovljeno *Historia Gothica* (vidi i WES 1967, 111; GILLET 1998, 39) negoli *Historia Gothorum* (TÖNNIES 1989, 7; ANTON 1994, 302) ili *De origine actibusque Gothorum* (CROKE 2003, 361). Po karakteru je ta *historia* bila *origo gentis*, ali zacijelo zamišljena i kao opća povjesnica.

⁶ Nije moguće nedvojbeno utvrditi kad je djelo dovršeno. Prema nekima, možda već 519. ili ubrzo potom odnosno prije 526. (O'DONNELL 1979, 44-47; KRAUTSCHIK 1983, 20-41; CROKE 1987, 117, uz bilj. 2), dok su drugi mišljenja da je povjesnica napisana poslije 526., a do 533. godine (BARNISH 1984, 336-337; GOFFART 1989, 33-35; CROKE 2003, 362).

⁷ O sadržaju i obilježjima Kasiodorove *Gotske povijesti* usp. LUISELLI 1980, 225-253; GOFFART 1989, 31-42; CROKE 2003, 361-367.

⁸ Referentno izdanje Th. Mommsen, *Cassiodori Senatoris Chronica ad a. DXIX*, u: *Monumenta Germaniae Historica. Auctores Antiquissimi* XI, Berlin 1894., 109-161. O Kasiodorovoj *Kronici* usp. MOMMSEN 1861, 547-696; O'DONNELL 1979, 36-42; AMORY 2003, 66-68; CROKE 2003, 360-361.

Kraljevstva s Istočnim Rimskim Carstvom. Pišući u Konstantinopolu, Jordan je ostao duboko uronjen u istočnorimsku perspektivu, pa je tumačenje pojedinih događaja bilo drugačije od, koliko se može pretpostaviti, Kasiodorova pogleda, ali su ciljevi obojici bili umnogome slični, što se ponajbolje vidi i u Jordanovu naročitom zanimanju za rod Amalaca.⁹ Drugo Jordanovo djelo, nacrt svjetske povijesti započet prije, ali dovršen kratko poslije *Getice*, koji je sâm autor naslovio *De summa temporum (O cjelini vremena)* odnosno *De origine actibusque gentis Romanorum (O podrijetlu i djelima rimskog naroda)*, iako se obično navodi samo kao *Romana*, ne nastoji poput Kasiodorove *Kronike* uklopiti gotsku prošlost u slijed rimske događajnice, nego pruža pregled povijesti od stvaranja svijeta do sredine šestog stoljeća s naglaskom na uzdizanje Rimljana do svjetskoga gospodstva, ali i na slabljenje njihove moći sa snažnom moralnom poukom.¹⁰

Još izraženiji moralizatorski karakter nosi djelo slabo poznatog pisca iz Britanije, duhovnika imenom Gilda (5./6. stoljeće), naslovljeno *De excidio Brittonum (O propasti Britâ)*,¹¹ čiji sadržaj nije povijesno pripovijedanje nego neskrivena i ogorčena kritika svjetovnih i crkvenih prvaka zbog čijih grijeha i moralne iskvarenosti Bog dopušta da nakon nestanka rimske vlasti anglosaski došljaci gospodare Britanijom. Riječ je o pokrajinskoj povjesnici kojoj povijesne činjenice služe tek kao primjeri za interpretaciju stvarnosti prema kršćanskoj moralnoj koncepciji i nauku o spasenju. Pritom je Gilda dočarao način na koji je ranosrednjovjekovna britska kulturna i politička elita gledala na rimsko razdoblje u prošlosti Britanije.¹²

Biskup Grgur Tourski (538. ili 539. – 594.), prvotnog imena Georgije Florencije, a podrijetlom iz ugledne galorimske senatorske obitelji, napisao je tijekom dugog niza godina univerzalnu povjesnicu u deset knjiga pod naslovom *Povijesti (Historiae)*, od postanka svijeta do 591. godine, u kojoj je kršćansku svjetsku kroniku i crkvenu povijest isprepleo s djelima i životopisima franačkih kraljeva. U pisanju se za prijašnja razdoblja oslonio na starije autore koje često ekscerptira kao i na usmenu predaju, ali kad govori o sebi

⁹ Referentno izdanje Th. Mommsen, *Iordanis Getica*, u: *Monumenta Germaniae Historica. Auctores Antiquissimi* 5.1, Berlin 1882., 53-138; također i *Jordanes, De origine actibusque Getarum*, ur. F. Giunta i A. Grillone, [Fonti per la storia d'Italia 117], Roma 1991.; *Jordanès, Histoire des Goths*, prii. i prev. O. Devillers, Paris 1995. O Jordanovoj *Getici* usp. WAGNER 1967, 3-59; CROKE 1987, 117-134, 2003, 373-375; GOFFART 1989, 58-105; BRADLEY 1993, 211-236; WEIRENSTEINER 1994, 308-325; KRAUTSCHICK 1997, 317-320; CHRISTENSEN 2002; AMORY 2003, 291-307; ZOTTL 2004, 93-123.

¹⁰ Referentno izdanje Th. Mommsen, *Iordanis Romana*, u: *Monumenta Germaniae Historica. Auctores Antiquissimi* 5.1, Berlin 1882., 1-52. O *Romani* usp. sažeto CROKE 2003, 371-373.

¹¹ Rukopisna inačica naslova glasi *De excidio et conquestu Britanniae* ili, u prijevodu, *O propasti i jadikovki Britanije* (usp. SMITH 1989, 1451).

¹² Referentno izdanje M. Winterbottom, *Gildas: the Ruin of Britain and other Works*, London 1978., uz Th. Mommsen, *Gildae Sapientis de excidio et conquestu Britanniae*, u: *Monumenta Germaniae Historica. Auctores Antiquissimi* 13, Berlin 1898., 1-85. O Gildi i njegovom djelu usp. O'SULLIVAN 1978; BROOKS 1984, 1-10; LAPIDGE – DUMVILLE 1984; KERLOUÉGAN 1987; WRIGHT 1995 (različite studije); PLASSMANN 2006, 36-51; sažeto CROKE 2003, 375-381.

suvremenim događajima, poseže ponajprije za vlastitim saznanjima i iskustvima. Najviše je prostora posvećeno zbivanjima u Franačkom Kraljevstvu i Galskoj crkvi, zbog čega je ovo djelo najvažniji izvor za ranu merovinšku državu, iako je Grgurova temeljna vizura parenetsko-didaktička: pomalo u Gildinoj maniri, usmjereno je na moralnu pokudu društva koje se odaje više ili manje grešnim postupcima, a ujedno pobuđuje i nadu u duhu kršćanskog nauka o spasenju. U središtu Grgurova historijskog i teološkog modela stoji uzoran kršćanski vladar – to je iz biskupove perspektive nužno franački kralj – koji u savezu s pravovjernom Crkvom predstavlja jamstvo ispunjenja konačne Božje volje.¹³

Grgurov suvremenik, biskup Marije Avencheski (530./531. – 594.) sastavio je *Kroniku* koja se izravno nadovezuje na kasnoantičko kroničarsko naslijeđe, a prati događaje od 455. do 581. godine.¹⁴ Bavi se prilikama u Galiji odnosno Franačkoj, te u Italiji, ali donosi vijesti i iz Istočnog Rimskog Carstva. Marijeva koncepcija je bitno drugačija od Grgurove. Naglasak je kao i kod Grgura na neprekinutosti povijesnog tijeka, ali je zato pogled prožet rimskom carskom tradicijom, a kršćanski aspekt uvelike potisnut. U prvi plan stavlja se kontinuitet između rimske i franačke Galije, čime se želi postići izravno uklapanje franačke povijesti u rimsku povijest.¹⁵

Gradeći na temelju starijih, kasnoantičkih i ranosrednjovjekovnih kroničarskih zapisa i dobrim dijelom na Grgurovim *Povijestima*, nepoznati je franački spisatelj, prozvan Fredegar, napisao 658./660. godine univerzalnu kroniku u četiri knjige. Počinje stvaranjem svijeta i u izvornom obliku dopire do 642. godine, a u središtu bavljenja nalazi se franački narod, njegova slava (ovdje je prvi put zabilježen mit o trojanskom podrijetlu Franaka) i djela njegovih kraljeva, što kroniku prvenstveno čini narodnom povjesnicom. Rukopisi sadržavaju i nastavke do 736., 751. i 768. godine.¹⁶ Mnogo veća ovisnost

¹³ Referentno izdanje B. Krusch i W. Lewison, *Gregorii episcopi Turonensis Historiarum libri X*, u: *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Merovingicarum* 1.1, Hannover² 1937.-1951. O Grguru i njegovoj povjesnici usp. GOFFART 1988, 112-234; BREUKELAAR 1994b; HEINZELMANN 1994a, 326-344, 1994b; WOOD 1994b; PLASSMANN 2006, 116-147; sažeto ANTON 1997, 239-243; CROKE 2003, 381-389.

¹⁴ Marije nastavlja *Kroniku* Prospera Tirona iz Akvitanije (umro vjerojatno 463.), koja je počinjala Adamom i dopirala do vandalskoga osvojenja Rima 455. godine. O Prosperu usp. MUHLBERGER 1990, 48-135; HUMPHRIES 1996, 155-175. Referentno izdanje Th. Mommsen, *Prosperi Tironis epitoma chronicon*, u: *Monumenta Germaniae Historica. Auctores Antiquissimi* 9, Berlin 1882., 385-485.

¹⁵ Referentno izdanje Th. Mommsen, *Marii episcopi Aventicensis chronica a. CCCLV-DLXXXI*, u: *Monumenta Germaniae Historica. Auctores Antiquissimi* 11, Berlin 1894., 225-239. O Marijevoj *Kronici* usp. SANTSCHE 1968, 17-34; MORTON 1982, 107-115; FAVROD 1990, 1-20, 1993.

¹⁶ Referentno izdanje B. Krusch, *Fredegarii Scholastici libri IV cum Continuationibus: Fredegarii et aliorum Chronica. Vitae sanctorum (generis regii)*, u: *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Merovingicarum* 2, Hannover² 1956., 18-193. O djelu usp. WALLACE-HADRILL 1960, 1962, 71-94; GOFFART 1963, 206-241; WOOD 1994a, 359-366; SCHEIBELREITER 2002, 212-222; PLASSMANN 2006, 147-174; sažeto NONN 1989, 884.

o Grguru za ranija razdoblja vidljiva je u *Knjizi franačke povijesti (Liber historiae Francorum)* nastaloj 726./727. godine, još jednom historiografskom uratku koji može ponijeti kvalifikaciju narodne povjesnice. Neznani je spisatelj kratak prikaz franačke prošlosti doveo od mitskog trojanskog podrijetla Franaka do sebi suvremenog doba, usmjeren uglavnom na ratove i sudbine kraljeva i majordoma. Vrijedi istaknuti da autoru nije bila poznata tzv. Fredegarova kronika, ali je zato prvi nastavljatelj tzv. Fredegarove kronike imao pred sobom prerađenu inačicu *Knjige franačke povijesti*.¹⁷

Jedan drugi biskup, Izidor Seviljski (oko 560. – 636.), zaslužan je za nastanak povjesnice o narodima Gota, Vandala i Sveba. Poznata pod naslovom *Povijest Gota, Vandala i Sveba (Historia Gothorum, Vandalorum, Sueborum)*, napisana je vjerojatno oko 626. godine i sastoji se od tri dijela, od kojih svaki obrađuje povijest pojedinog naroda prikazujući poglavito djela njihovih vladara. Pregled gotske prošlosti započinje pitanjem podrijetla Gota, dok se Vandali i Svebi prate od provale u Galiju odnosno Hispaniju. Po obilježjima narodna povjesnica, Izidorova *Povijest Gota, Vandala i Sveba* snažno se oslanja na kasnoantičke historiografske uzore u duhu podržavanja rimske carske ideje, ali uz manje naglašen kršćanski pogled.¹⁸ Čini se vjerojatnim da se Izidor kao predloškom za vlastito djelo poslužio izgubljenom gotskom povjesnicom biskupa Maksima Zaragorskog (6./7. stoljeće), o kojoj se ne zna ništa pobliže.¹⁹ Izidor je autor i nove univerzalne kronike od stvaranja svijeta, koja se sastoji mahom od izvoda iz ranijih kroničara, a dopire do 615. godine. *Kronika* je bila omiljena u srednjem vijeku, a pojedini rukopisi donose i njezin nastavak do 624. godine. U njoj se Izidor nadovezuje na kasnoantičku kroničarsku tradiciju, hoteci prikazati jedinstven slijed povijesnih zbivanja.²⁰

¹⁷ Referentno izdanje B. Krusch, *Liber historiae Francorum: Fredegarii et aliorum Chronica. Vitae sanctorum (generis regii)*, u: *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Merovingicarum* 2, Hannover 1956., 215-238. O djelu usp. GERBERDING 1987; PLASSMANN 2006, 174-188; sažeto PRELOG 1991, 1944-1945.

¹⁸ Referentno izdanje Th. Mommsen, *Isidori iunioris episcopi Hispalensis Historia Gothorum, Vandalorum, Sueborum*, u: *Monumenta Germaniae Historica. Auctores Antiquissimi* 11, Berlin 1894., 241-302; također i *Las Historias de los Godos, los Vándalos y los Suevos de Isidoro de Sevilla*, [Fuentes y estudios de historia leonesa 13], prir. i prev. C. Rodríguez Alonso, León 1975. O djelu usp. HILLGARTH 1970, 287 i d., 295-299; ALONSO-NÚÑEZ 1991a, 5 i d.; GARCÍA MORENO 2005, 387-408.

¹⁹ Sâm Izidor je u *Znamenitim muževima (De viris illustribus)*, c. 33; izd. C. Codoñer Merino, *El 'De Viris Illustribus' de Isidoro de Sevilla*, Salamanca 1964.), gdje je sabrao biografsko i hagiografsko gradivo o uglednim afričkim i španjolskim spisateljima iz 6. i 7. stoljeća, pribilježio da je Maksim napisao *brevi stilo historiolam de iis quae temporibus Gothorum in Hispaniis acta sunt* ("kratkim stilom malu povijest o onome što se dogodilo u Hispanijama u vrijeme Gota"). O mogućnosti da Izidor crpi iz Maksima usp. COLLINS 1994, 344-358, osobito 355 i d.

²⁰ Referentno izdanje Th. Mommsen, *Isidori iunioris episcopi Hispalensis chronica maiora*, u: *Monumenta Germaniae Historica. Auctores Antiquissimi* 11, Berlin 1894., 391-481; također i *Chronica*, izd. Jose Carlos Martin, Turnhout 2003.

Mnogo čvršće ukorijenjena u zasade kasnoantičkog kroničarstva *Kronika* je Ivana iz Biclara (oko 540. – oko 621.), jednog od spisatelja od kojeg je Izidor crpio podatke za vlastito kroničarsko djelo. Rođenjem Vizigot iz katoličke obitelji, taj se klerik obrazovao u Konstantinopolu, gdje je usvojio istočnorimsku perspektivu. Nakon povratka u vizigotsku Španjolsku, osnovao je samostan Biclaro i napredovao do položaja biskupa Gerone. Ivanova *Kronika*, u kojoj je jasno izražena svijest o cjelini Božjeg vremena od postanka svijeta, obuhvaća razdoblje od 567. do 590. godine, usredotočena je na Istočno Rimsko Carstvo, ali donosi i vrijedne podatke o Vizigotskom Kraljevstvu, pri čemu je autor zagovarao pravovjerje protiv arijanstva vizigotskih vladara.²¹

Poslije stoljetne stanke, i historiografija na britanskom otočju doživjela je uzlet u osobi učenog redovnika Bede Časnog (673./674. – 735.). Njegovo djelo *Crkvena povijest engleskog naroda* (*Historia ecclesiastica gentis Anglorum*), podijeljeno u pet knjiga i dovršeno 731. godine, ima za prvenstveni predmet bavljenja povijest Crkve i kršćanstva u anglosaskoj Britaniji, na što uostalom upućuje i sam naslov, no u sebi sjedinjuje i mnoga obilježja narodne povjesnice te kroničarskog prikazivanja. Po uzoru na Grgura Tourskog i Gildu, Beda pisanju povijesti također daje parenetsko-didaktičku ulogu, a slijedi i uobičajenu predodžbu kršćanske historiografije o zavisnosti povijesne zbilje o Božjoj volji i Božjem vremenu.²² Beda je kao dio veće cjeline naslovljene *O računanju vremena* (*De ratione temporum*) sastavio i vlastitu univerzalnu kroniku za kojom su u srednjem vijeku često posezali. Počinje stvaranjem svijeta i završava 725. godinom, pružajući od vremena bizantskog cara Heraklija (610. – 641.) detaljniji prikaz zbivanja u Britaniji. Osobito je značajna zbog korištenja datacije prema kršćanskoj eri koju je bio uveo redovnik Dionizije Mali u prvoj polovini 6. stoljeća. Nekolicina rukopisa sadrži nastavke Bedine *Kronike*, koji su djelo nepoznatih autora.²³

²¹ Referentno izdanje Th. Mommsen, *Iohannis abbatis Biclarenensis chronica a. DLXVII-DXC*, u: *Monumenta Germaniae Historica. Auctores Antiquissimi* 11, Berlin 1894., 207-220; također i J. Campos, *Juan de Biclaro, obispo de Gerona. Su vida y su obra*, Madrid 1960. O autoru i *Kronici* usp. GRABOWSKI 1980, 63-73; KOLLAUTZ 1983, 463-506; ALONSO-NÚÑEZ 1991b, 557.

²² Referentno izdanje *Historia ecclesiastica gentis Anglorum*, u: *Venerabilis Bedae Opera Historica* I, izd. C. Plummer, Oxford 1896. (novo izdanje 1961.), 1-360; također i *Bede's Ecclesiastical History of the English People*, izd. i prev. B. Colgrave i R. A. B. Mynors, Oxford 1969. (pretisak s ispravkama 1992.), *Histoire ecclésiastique du peuple anglais* (*Historia ecclesiastica gentis Anglorum*), uvodna studija A. Crépin, priir. M. Lapidge, prev. P. Monat i Ph. Robin, Paris 2005. O *Crkvenoj povijesti engleskog naroda* usp. JONES 1929; GOFFART 1988, 235-328; WALLACE-HADRILL 1988; PLASSMAN 2006, 51-85; sažeto BECKER 1997, 46-49; također i BLAIR 1970a, 197-221. O Bedi, njegovu dobu i literarnom djelu usp. THOMPSON 1935; BLAIR 1970b; BROWN 1987. O njegovom historiografskom radu napose usp. LUISELLI 1988, 214-234; GEBHARDT 2005, 31-49.

²³ Referentno izdanje Th. Mommsen, *Beda's chronica maiora ad a. 725*, u: *Monumenta Germaniae Historica. Auctores Antiquissimi* 13, Berlin 1898., 247-327.

Tragom prethodnikâ

Tako se Pavao Đakon, prionuvši uz rad na *Povijesti Langobarda*, mogao osloniti na podulju historiografsku tradiciju ranoga srednjovjekovlja. Zacijelo nije slučajno što je svoju povijesnospisateljsku djelatnost započeo *Rimskom poviješću*,²⁴ a okrunio je langobardskom poviješću: pred očima mu je vjerojatno lebdio primjer Jordana čijim se povjesnicama i sâm služio, iako to ne ističe.²⁵ Početak *Povijesti Langobarda* također odaje oslonac na prethodnike jer Pavao izlaganje otvara geografskim i etnografskim pregledom (HL I, 1-2). To čine i Jordan u *O podrijetlu i djelima Gota (Getica 4-24)* i Beda Časni u *Crkvenoj povijesti engleskog naroda* (I, 1), dok Izidor Seviljski uvodi čitatelja u *Povijest Gota, Vandala i Sveba* pohvalom Španjolskoj (*De laude Spaniae*).²⁶ Nasljedovanje Izidora Seviljskog vidljivo je već u samom naslovu zato što je Pavao pisao opću povijest s izrazitim narodnosnim pečatom, a i slijed povijesnih događaja prikazivao je kroz djela langobardskih vladara, upravo kao što je Izidor bilježio povijest Gota, Vandala i Sveba prateći njihove kraljeve. Sličnosti s *Povijesti Gota, Vandala i Sveba* time nisu iscrpljene. Naime, i Izidor i Pavao uzeli su za temeljne predloške postojeće sažete povijesne prikaze koji su se bavili istom temom: Izidor se poslužio "malom povijesti" (*historiola*) biskupa Maksima Zaragorskog, a Pavao "kratkom malom povijesti" (*succincta historiola*) opata Sekunda iz Tridenta i *Podrijetlom naroda Langobarda (Origo gentis Langobardorum)*. Pavao dobrim dijelom crpi građu za svoju povijest i iz langobardske usmene predaje, baš kao što su to činili i Jordan i Grgur Tourski. Poput Bede Časnog (pisma prelata: I, 23, 24, 27, 28, 29, 30, 31, 32; II, 4, 10, 11, 17, 18, 19; III, 29; V, 21; epitafi: II, 1, 3; V, 7, 8, 19; vlastite pjesme: IV, 20), uklapa u naraciju papinska pisma (HL IV, 9, 19, 29), epitafe (HL III, 19; VI, 15) i svoje pjesničke uratke (HL I, 26; II, 13). Napokon, nisu mu strani niti ekskursi ili skretanja s osnovne teme, što je obilježje i povjesnice Jordanove i Grgura Tourskog. Poput Jordana (*Getica* 266), uvrštava u izlaganje i priču o svom rodu (HL IV, 37).

Postupak pisanja povijesti u srednjovjekovlju bio je u osnovi vrlo jednostavan, iako su opsežnost i izvedba ovisili o povijesnospisateljskoj vrsti i autorovom literarnom umijeću. Nakon što bi dakle odredio temu i usvojio historiografski obrazac prema postojećim formama, povjesnikov sljedeći korak bio je odabir glavnih izvora. Pavao Đakon je na raspolaganju imao barem dva spisa koja su se izravno bavila langobardskom prošlošću. Građu prvenstveno za prvu knjigu Pavlu je pružilo *Podrijetlo naroda Langobarda*, o čemu zorno svjedoči usporedba sadržaja.

²⁴ U vezi s Pavlovom *Rimskom poviješću* usp. GOFFART 1988, 347-370.

²⁵ GOFFART 1988, 424.

²⁶ Usp. GOFFART 1988, 348.

Podrijetlo naroda Langobarda (OGL) ²⁷	Povijest Langobarda (HL) ²⁸
1 (2, 14-16): otok Skadanan u sjevernim krajevima, gdje su živjeli mnogi narodi, među kojima i Vinili	I, 1-2 (48, 14-16, 48, 20 – 49, 1): Vinili su došli s otoka Skandinavije, gdje je stanovništvo vrvjelo u velikom mnoštvu
1 (2, 16-18): žena imenom Gambara i dvojica njezinih sinova Ibor i Agion (= Ajon) vladaju nad Vinilima	I, 3 (49, 5-8): vođe Vinila su dvojica braće Ibor i Ajon, čija se majka zvala Gambara
1 (2, 18-22): Ambri i Asi, vođe Vandala, pokreću vojsku protiv Vinila kako bi ih prisilili na plaćanje danka, a Ibor i Agion s majkom Gambarom odgovaraju Vandalima da će se radije boriti	I, 7 (52, 2-8): vandalski vođe Ambri i Asi prijete Vinilima ratom i traže danak, no Ibor, Ajon i njihova majka Gambara poručuju im preko poslanika da će se radije boriti nego pokoriti
1 (2, 22 – 3, 5): Ambri i Asi se za pobjedu nad Vinilima obraćaju (bogu) Godanu (= Votan), a Ibor i Agion s majkom Gambarom utječu se (božici) Freji koja im daje savjet kako će ishoditi od Godana pobjedu, pri čemu su od njega Vinili primili i novo ime – Langobardi	I, 8 (52, 11-20): Vandali traže pobjedu od Godana, a Gambara se utekla za pomoć Freji pa joj ova otkriva kako će nagnati Godana da pobjedu podari Vinilima koji su od njega tada dobili i novo ime – Langobardi
2 (3, 6-7): Langobardi dolaze u Golaidu, a poslije su držali i Antaib, Bainaib i Burgundaib	I, 13 (54, 7-9): Langobardi iz Mauringe stižu u Gollandu, a potom su držali i Anta(i)b, Bantaib i Vurgundaib
2 (3, 7-8): Langobardi za kralja sebi postavljaju Agilmunda, sina Agionova, iz roda Guging	I, 14 (54, 13-14): nad Langobardima je prvi vladao Agelmund, sin Ajonov, koji je vodio podrijetlo od Gungingā
2 (3, 8-11): nakon Agilmunda su redom vladali Lajamihon iz roda Guging, Letuk koji je kraljevao otprilike 40 godina, Letukov sin Aldiok te Godeok	I, 17 (56, 4-5; uz I, 15 [55, 8]): Langobardi za kralja postavljaju Lamisiona I, 18 (56, 21-24): nakon Lamisiona, vladao je Letu otprilike 40 godina, a potom njegov sin Hildeok te Gudeok
3 (3, 12-15): kralj Audoahari s alanskom vojskom dolazi iz Ravene u Rugilandu, poražava Rugijce, usmrćuje njihova kralja Teuvana i sa sobom u Italiju odvodi brojne zarobljenike, nakon čega Langobardi napuštaju dotadašnje boravište i žive u Rugilandi nekoliko godina	I, 19 (57, 7-13): Odoakar uzima sa sobom narode koji mu se pokoravaju, Turcilinge, Herule i dio Rugijaca, dolazi u Rugiland, poražava Rugijce, ubija im kralja Feleteja, pustoši cijelu oblast i vraća se u Italiju s brojnim zarobljencima, nakon čega Langobardi napuštaju svoje krajeve i stižu u Rugiland, gdje borave nekoliko godina
4 (3, 16-17): poslije Godeoka vladao je njegov sin Klafon, za kojim je slijedio njegov vlastiti sin Taton	I, 20 (57, 14-15): Gudeoka je naslijedio sin Klafon, a nakon Klafonove smrti zavladao je njegov sin Taton
4 (3, 17): Langobardi su tri godine boravili na poljima Feld	I, 20 (57, 16-17): Langobardi su tri godine boravili na otvorenim poljima koja se nazivaju <i>feld</i>

²⁷ Navođenje prema poglavlju te stranici i retku u WAITZ 1878a. Recentno izdanje *Podrijetla naroda Langobarda* priredila je Annalisa Bracciotti, a objavljeno je u Rimu 1998. u ediciji *Biblioteca di Cultura Romanobarbarica diretta da Bruno Luiselli 2*.

²⁸ Navođenje prema knjizi i poglavlju te stranici i retku u: *Pauli Historia Langobardorum*, prir. L. BETHMANN i G. WAITZ, *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Langobardicarum et Italicarum saec. VI-IX*, Hannover 1878., 45-187.

4 (3, 17-19): Taton je vojevao s herulskim kraljem Rodolfom, ubio ga te uzeo njegovu zastavu i kacigu (<i>capsidem</i>), nakon čega Heruli više nisu imali kraljevstvo	I, 20 (57, 17-18): između Tatona i herulskog kralja Rodulfa izbija rat I, 20 (59, 5-6): Rodulf pogiba uzaludno se junački boreći I, 20 (59, 10-13): Taton uzima Rodulfov u zastavu koja se naziva <i>bandus</i> i njegovu kacigu (<i>galea</i>), a kako je tada propala sva herulska snaga, više nisu imali kralja
4 (3, 19-22): Vahon, sin Unihisov, usmrćuje Tatona, strica svoga, zajedno sa Zuhilonom; nakon toga se bori protiv Ildihisa, Tatonova sina, koji bježi Gipidima i ondje umire; kako bi osvetili ovu nepravdu Gipidi su se sukobili s Langobardima	I, 21 (59, 16-20): na Tatona je navalio i ubio ga Vahon, sin njegova brata Zuhilona; protiv Vahona nastupa Hildehis, Tatonov sin, ali je poražen i bježi Gepidima, gdje ostaje do kraja života; zbog ovog su Gepidi stupili u neprijateljstvo s Langobardima
4 (3, 22 – 4, 1): Vahon podvrgava Suave Langobardima	I, 21 (59, 21): Vahon navaljuje na Svebe i podvrgava ih svojoj vlasti
4 (4, 1-7): Vahon je imao tri žene, Raikundu, kćer tirinškog kralja Fizuda; Austriguzu, gipidsku kćer, s kojom je imao dvije kćeri, Vizigardu koju je udao za franačkog kralja Teudiperta i Valderadu koju je dao još jednom franačkom kralju Skuzualdu (= Teudobaldu), a kad ju je ovaj zamrzio, Garipaldu; i Silingu, kćer herulskog kralja, s kojom je imao sina Valtarija	I, 21 (60, 1-8): Vahon je imao tri žene, Ranikundu, kćer tirinškog kralja; Austriguzu, kćer gepidskog kralja, s kojom je imao dvije kćeri, Vizegardu koju je udao za franačkog kralja Teudeperta i Valderadu koju je združio s drugim franačkim kraljem Kuzupaldom, a kad ju je ovaj zamrzio, dao ju je jednom od svojih, Garibaldu; i Silingu, kćer herulskog kralja, od koje je dobio sina imenom Valtari
4 (4, 7-8): nakon Vahonove smrti vladao je sedam godina njegov sin Valtari; oni su pripadali Letingima	I, 21 (60, 8-10): nakon Vahonove smrti, koji je vodio Langobarde osam godina, zavladao je Valtari; oni su bili iz roda Litinga
5 (4, 9): poslije Valtarija vladao je Auduin koji je odveo Langobarde u Panoniju	I, 22 (60, 11-13): Valtari je vladao sedam godina, a poslije njega je kraljevsku vlast stekao Audoin koji je nedugo potom odveo Langobarde u Panoniju
5 (4, 10): nakon Auduina vladao je njegov sin Albuin, a zatim njegovu majka Rodelenda	I, 27 (68, 33 – 69, 1): langobardski kralj Audoin imao je za suprugu Rodelindu koja mu je rodila sina Alboina; nakon Audoinove smrti je voljom svih vlast preuzeo Alboin
5 (4, 10-12): Albuin je vojevao protiv gipidskog kralja Kunimunda, a u tom je boju Kunimund poginuo, a Langobardi su potučeni	I, 27 (69, 12-15): u žestokom boju Langobardi su nadvladali Gepide, a Alboin je ubio Kunimunda
5 (4, 12-14): budući da mu je umrla žena Flutsuinda, kći franačkog kralja Flotarija (= Klotara), Albuin uzima Rozemundu, Kunimundovu kćer, koju je dobio kao plijen i koja mu je rodila kćer Albsuindu	I, 27 (69, 17-19): kako mu je umrla supruga Klotsuinda, Alboin za ženu uzima Kunimundovu kćer Rozemundu koju je zarobio s mnoštvom ljudi
5 (4, 14-15): Langobardi su boravili u Panoniji 42 godine	II, 7 (76, 9-10): Langobardi su boravili u Panoniji 42 godine
5 (4, 15-17): Albuin odvodi Langobarde u Italiju na poziv "notara" Narzeta, a iz Panonije je krenuo u travnju nakon Uskrsa u prvoj indikciji	II, 1 (72, 19): Narzes je carski kartularij II, 7 (76, 10-13): Langobardi su izašli iz Panonije u travnju u prvoj indikciji dan poslije Uskrsa, proslava kojeg je bila na aprilske Kalende, nakon što je od Kristova utjelovljenja bilo proteklo 568. godina

5 (4, 17-18): Langobardi su u drugoj indikciji počeli plijeniti Italiju	-----
5 (4, 18-19): u trećoj indikciji Albuin je postao gospodar Italije	-----
5 (4, 19 – 5, 1): Albuin je u Italiji vladao tri godine, a ubili su ga u palači u Veroni Hilmihis i supruga Rozemunda na Peritejev nagovor	II, 28 (87, 20-22): Alboin je ubijen u supruginoj zavjeri, na gozbi priređenoj u Veroni, nakon što je u Italiji vladao 3 godine i 6 mjeseci II, 28 (88, 3-5): Rozemunda se dogovorila s kraljevskim oružarom odnosno štitonošom Helmehisom da ubije kralja, a u zavjeru je na Helmehisov nagovor privukla i Peredeja
5 (5, 1-12): Hilmihis je kanio zavladati, ali nije uzmogao jer su ga Langobardi htjeli ubiti pa se Rozemunda obratila prefektu Longinu da je primi u Ravenu; Longin je to radosno dočekao i poslao kurirsku lađu koja je dopremila Rozemundu, Hilmihisa, Albuinovu kćer Albsuindu i langobardsku riznicu u Ravenu; tada je prefekt Longin počeo nagovarati Rozemundu da ubije Hilmihisa i postane njegovom suprugom, na što je ova pristala i dala Hilmihisu nakon kupelji otrovano piće; kad je Hilmihis shvatio da je otrovan, natjerao je Rozemundu da i sama popije piće, pa su oboje umrli; prefekt Longin je nato uzeo langobardsku riznicu i Albuinovu kćer Albsuindu otpravio caru u Konstantinopol	II, 29 (89, 7-20): Helmehis je pokušao preuzeti vlast nakon Alboinove smrti, ali nije uspio jer su ga Langobardi snovali ubiti; Rozemunda je nato smjesta naložila prefektu Ravene Longinu da hitro po njih pošalje brod; Longin je obradovan viješću brzo uputio lađu koja ih je u Ravenu dopremila zajedno s Alboinovom kćeri Alpsuindom i langobardskom riznicom; potom je Longin počeo nagovarati Rozemundu da ubije Helmehisa i uda se za njega; ona je pristala jer je htjela postati gospodarica Ravenjana pa je dala Helmehisu nakon kupelji otrovano piće; kad je on razabrao da je popio otrov, mačem je prinudio Rozemundu da ispije ostatak, te su oboje umrli II, 30 (89, 21-22): prefekt Longin je langobardsku riznicu i Albuinovu kćer Alpsuindu poslao caru u Konstantinopol
6 (5, 13-14): Langobardi za kralja izabiru Klef(on)a iz roda Beleâ koji umire za dvije godine	II, 31 (90, 10-14): Langobardi općom voljom izabiru u Ticinu Klefona za kralja; Klefon suzbija Rimljane, a sa ženom Mazanom vladao je 1 godinu i 6 mjeseci
6 (5, 14-15): langobardski vojvode su upravljali dvanaest godina, a potom su sebi za kralja uzdigli Klafonova (= Klefova) sina Autarija	II, 32 (90, 15): poslije Klefonove smrti Langobardima su deset godina upravljali vojvode III, 16 (100, 26 – 101, 1): pošto su deset godina bili pod vlašću vojvoda, Langobardi su općom voljom sebi za kralja postavili Klefonova sina Autarija
6 (5, 15-16): Autari je za suprugu uzeo Teudelendu, kćer Garipalda i Valderade iz Bavorske	III, 30 (109, 1-3): Autari šalje poslanike u Bavorsku tražeći za suprugu Garibaldovu kćer Teudelindu, koja mu bude obećana
6 (5, 16-18): s Teudelendom je došao njezin brat Gundoald kojeg je Autari postavio za vojvodu grada Asti	III, 30 (109, 3-5): Teudelinda pred Francima bježi u Italiju zajedno s bratom Gundoaldom IV, 40 (133, 23-24): Gundoald, brat kraljice Teudelinde, vojvoda grada Asti, pogiba
6 (5, 18): Autari je vladao sedam godina	III, 35 (113, 14-16): Autari umire u Ticinu na septembarske None nakon što je vladao šest godina

6 (5, 18-20): istupa taurinski vojvoda Akvon (rukopisna inačica daje i ime Agon, Aggo; = Agilulf) i ženi se kraljicom Teudelendom te postaje langobardski kralj	III, 35 (113, 22-24): kraljica Teudelinda za supruga i novog kralja uzima taurinskog vojvodu Agilulfa IV, 1 (116, 21; također i IV, 41 [133, 26]): Agilulf se naziva i Agon (Ago)
6 (5, 20-21): Akvon daje ubiti ustanike, vojvode Zagrolfa iz Verone, Mimulfa s otoka Svetog Julijana i Gaidulfa iz Bergama te ostale pobunjenike	IV, 3 (117, 4-12): Agilulf ubija vojvodu Mimulfa s otoka Svetog Julijana; vojvoda Gaidulf iz Bergama se dvaput odmeće od kralja, ali je uhvaćen i pomilovan; vojvoda Ulfari se pobunio protiv kralja Agona u Tarviziju, ali je zarobljen IV, 13 (121, 5-6): kralj Agon je ubio pobunjenika, veronskog vojvodu Zangrulfa, a smaknuo je i bergamskog vojvodu Gaidulfa
6 (5, 21-22): Akvon je s Teodelendom imao kćer Gunpergu	IV, 47 (136, 12-13): Gundiperga je Agilulfova i Teudelindina kći
6 (5, 22): Akvon je vladao šest godina	IV, 41 (133, 26-27): Agilulf umire nakon što je vladao 25 godina
6 (5, 23): poslije Akvona dvanaest je godina vladao Aroal	IV, 41 (133, 29-31): Adaloald je zbačen s kraljevske vlasti nakon što je s majkom Teudelindom vladao deset godina, a za novog kralja uzdignut je Arioald IV, 42 (134, 7-8): Arioald umire nakon dvanaest godina vladavine
6 (5, 23-24): poslije Aroala vladao je Rotari iz roda Aroda	IV, 42 (134, 8-9): kraljevsku vlast preuzima Rotari iz roda Aroda
6 (5, 24 – 6, 3): Rotari je provalio u rimske gradove i utvrde kraj obale kod Lune pa na istok do Ubitergija u Franačkoj, vojevao je na rijeci Skulteni i pobio 8000 Rimljana	IV, 45 (135, 12-16): Rotari je osvojio sve rimske gradove na obali od tuscijskog grada Lune do franačke granice, a zauzeo je i razorio Opitergij, grad između Tarvizija i Foro Julija; vodio je rat protiv ravenskih Rimljana kraj emilijske rijeke Skultene; u tom je ratu poginulo 8000 Rimljana, a ostali su nagrnuli u bijeg
7 (6, 4): Rotari je vladao sedamnaest godina	IV, 47 (136, 1-2): Rotari umire nakon što je vladao 16 godina i 4 mjeseca
7 (6, 4-5): poslije Rotarija vladao je devet godina Aripert	IV, 48 (136, 22-25): Rotarijev sin Rodoald ubijen je nakon pet godina i sedam dana vladavine, a naslijedio ga je Aripert, sin Teudelindina brata Gundoalda IV, 51 (138, 1-2): Aripert je umro u Ticinu nakon što je devet godina vladao Langobardima
7 (6, 5): poslije Ariperta vladao je Grimoald	IV, 51 (138, 2-3): Aripert je kraljevsku vlast ostavio dvojici sinova, Perktaritu i Godepertu IV, 51 (139, 3-4): Grimoald ubija Godeperta i prisvaja vlast

7 (6, 5-7): car Konstantin odlazi iz Konstantinopola, stiže u Kampaniju, ali se vraća na Siciliju, gdje ga njegovi ubiju	V, 6 (146, 16-18): august Konstantin koji se zove i Konstant je napustio Konstantinopol, kopnenim putem došao u Atenu i otamo morem do Tarenta V, 7 (147, 9-10): iz Tarenta napada Benevent V, 9 (148, 23 – 149, 3): car kreće u Neapol V, 10 (149, 4): car stiže u Neapol V, 11 (149, 25-26): car iz Neapola odlazi u Rim V, 11 (150, 3-5): car se iz Rima vraća u Neapol, kopnenim putem stiže u Regij, prebacuje se na Siciliju u sedmoj indikciji i boravi u Sirakuzi V, 12 (150, 13): Konstant je ubijen u Sirakuzi
--	--

Dok je dakle Pavao prvu knjigu svoje povijesti uvelike koncipirao prema *Podrijetlu naroda Langobarda*, trag je toga spisa zbog njegove kratkoće i djelomične nepreciznosti nezamjetniji u kasnijim knjigama *Povijesti Langobarda*. U kronološkom smislu, Pavao je za događaje poslije 568. godine odnosno nakon odlaska Langobarda iz Panonije sve manje tražio podatke u *Podrijetlu naroda Langobarda*, pa je i razlika između dva teksta shodno tomu sve veća. Crpeći odatle građu, Pavao se nije zadovoljavao pukim prepisivanjem nego je navode nadopunjavao i proširivao, a izričaj preoblikovao i doradivao.²⁹ Tako je uostalom i njegov popis langobardskih kraljeva i njihovih vladavina cjelovitiji i točniji od onoga koji se može pronaći u *Podrijetlu naroda Langobarda*.³⁰

Znatno veću istraživačku nedoumicu izaziva pitanje u kojoj se mjeri Pavao oslonio na djelo opata Sekunda iz Tridenta, jer ono nije sačuvano. Domišljanje s tim u vezi dobrim dijelom ovisi o historiografskoj kvalifikaciji Sekundova spisa. Obično se smatra da je riječ o kronici napisanoj sažetim analističkim stilom.³¹ Sâm Pavao naziva Sekundove zapise kratkom povijesti o djelima Langobarda (*succincta de Langobardorum gestis historiola*; IV, 40 [133, 20-21]), a na drugom mjestu kaže da je Sekund napisao ponešto o djelima Langobarda (*aliqua de Langobardorum gestis*; III, 29 [108, 21]). Dakle, Pavao ističe da je Sekund pisao o “djelima Langobarda” odnosno da je bilježio njihovu povijest, upravo kao što za sebe kaže da opisuje događajnicu Italije (*res gestae*; II, 24 [86, 14-15]). Osim toga, i za vlastito djelo rabi pojam *historiola* (I, 21 [60, 1]),³² iako o njemu najčešće govori kao o povijesti (*nostra*

²⁹ To dakako ne znači da je Pavao bio imun na uobičajene postupke ondašnjih povjesnika koji su iz svojih vrela znali prepisivati cijele odlomke, kao što je vidljivo napose u prvih osam poglavlja treće knjige, čiji je sadržaj, uz neznatne preinake, preuzet iz *Povijesti* Grgura Tourskog (usp. GARDINER 1983, 147).

³⁰ U *Podrijetlu naroda Langobarda* izostavljeni su Adaloald, Rodoald, Perktarit i Godepert, a najkrupnija se pogreška u vladarskoj dataciji tiče Agilulfa.

³¹ Usp. GARDINER 1983, 147, 151, 153.

³² Jedna od rukopisnih inačica doduše glasi (*h*)istoria.

historia, I, 26 [68, 32]; III, 34 [112, 17]; *historia*, II, 13 [81, 6]; II, 24 [86, 15]; III, 34 [113, 13]; VI, 24 [173, 30]) ili čak općoj povijesti (*generalis historia*; IV, 37 [131, 3; 132, 20]). Pavao spominje i druge povijesti, "povijesti starih" (*historiae veterum*; I, 15 [54, 19]) odnosno "stare povijesti" (*veteres historiae*; I, 15 [55, 16]), поближе neodređene povijesti (*historiae*; II, 14 [81, 11]), povijest Seksta Aurelija Viktora (*Victoris historia*; II, 18 [83, 10-11]), *Povijest Franaka* (*eorum sc. Francorum historia*; III, 29 [108, 22]; III, 34 [112, 17-18]), svoju *Rimsku povijest* (*Romana historia*; II, 14 [81, 15]; II, 23 [85, 13]), a jasno razlikuje i godišnjake (*annales libri*; II, 14 [81, 10]). S obzirom na dosljednost u uporabi pojma i vrstu zapisa koje je Pavao odredio kao "povijesti",³³ može se zaključiti i da je Sekundovo djelo zaslužilo tu oznaku, ali da je njegova karakteristika bila ponajprije sažetost. Sažetost pokazuje i *Povijest Gota, Vandala i Sveba* Izidora Seviljskog kad se uspoređuje s Jordanovom gotskom povjesnicom. Čini se stoga da je Sekund prije napisao neveliku povijest Langobarda koja je unatoč svojoj kratkoći nudila jedinstvenost naracije, negoli kroniku u kojoj su događaji, kako je već uvriježeno za kroničarsko spisateljstvo, bili nanizani ispod zasebno navedene datacije.³⁴ Ostaje otvoreno pitanje što je sve Pavao posudio od Sekunda odnosno gdje je počinjala, a gdje završavala povjesnica tridentskog biskupa te kako je utjecala na strukturu *Povijesti Langobarda*. Isključiv oslonac na hipotezu o "analističkom stilu" koji je poprimilo Pavlovo izlaganje u četvrtoj knjizi, a što bi upućivalo na kroničarski izvor, ograničava identifikaciju preuzete građe. No, mogućnost za to povećava se ako se poglavito analizira sadržaj.

Već je bilo istaknuto da je Pavao dosljedno pratio priču u *Podrijetlu naroda Langobarda* sve do trenutka kad je počeo opisivati događaje po dolasku Langobarda u Italiju (*HL* II, 7).³⁵ Poznato je i da se bitno oslanjao na *Povijesti Grgura Tourskog* za vrijeme do 591. godine,³⁶ u većini slučajeva gotovo do-

³³ Uz *Povijesti Grgura Tourskog*, koje naziva *Povijest Franaka*, te vlastitu *Rimsku povijest*, Pavao je poviješću označio i *Knjigu o cezarima* Seksta Aurelija Viktora, koja doista kroz biografije rimskih careva izlaže povijest Rimskog Carstva sa snažnom moralističko-parenetičkom notom (o autoru i djelu usp. sažeto ROHRBACHER 2002, 42-48; BONAMENTE 2003, 91-99).

³⁴ Ovo drugo mišljenje zastupa GARDINER 1983, 149. Jedan od glavnih argumenata taj je što Pavao u četvrtoj knjizi, prelaskom na "analistički stil" izlaganja, spominje kronološki preciznije podatke i materijal svojstven za kroničarske zapise, poput meteoroloških i astronomskih pojava (usp. GARDINER 1983, 148-149). No, Pavao je mogao za tim podacima posegnuti i u kakvim "knjigama godišnjaka", koje i sam spominje, a ako ih je i preuzeo od Sekunda, što nije nevjerovatno, to ne podrazumijeva nužno da je ovaj sastavio kroniku jer su i povijesti, kao što uostalom pokazuje Pavlov primjer, sadržavale takve informacije. Tako i *Povijesti Grgura Tourskog* bilježe astronomske i meteorološke fenomene, izbijanje epidemija i gladi, prirodne nepogode i pojave (III, 37; IV, 31; V, 23, 33, 34; VI, 14, 25, 33, 44; VII, 11, 45; VIII, 8, 17, 23, 24, 25, 33; IX, 5, 17, 22, 44; X, 23, 30). GOFFART 1988, 400 ističe da su ovakve događaje često donosile kronike, ali ipak Sekundovo djelo naziva *historiola*.

³⁵ Posljednja očita poklapanja *Podrijetla naroda Langobarda* i Pavlove *Povijesti Langobarda* tiču se opisa sudbine urotnika koji su skrivili smrt kralja Alboina (*OGL* 5 = *HL* II, 29) te vijesti o osvajanjima kralja Rotarija (*OGL* 6 = *HL* IV, 45).

³⁶ GARDINER 1983, 150; REIMITZ 2003, 230-231. Sumnju u to da je Pavao opsežno koristio *Grgura Tourskog* izražava SOT 1995, 132-134.

slovce prepisujući predložak, što je lako razabrati kad se usporede odnosi odlomci. Valja ipak naglasiti da se Pavao nije slijepo držao slijeda Grgurove naracije nego je preuzete dijelove uvrštavao u *Povijest Langobarda* prema vlastitoj narativnoj logici, slažući svojevrstan kolaž. Tako je, na primjer, pripovijest o svetom Hospiciju uklopio u vijest o langobardskom napadu na Franačku (*HL III*, 1-2), dok je Grguru Hospicije glavna tema (*VI*, 6). Pavao otvara treću knjigu rečenicom o prodoru langobardskih vojvoda u Galiju, a potom prelazi na Hospicijevo navještanje langobardske navale i čuda koja je počinio dok je napad trajao, što je sve pronašao kod Grgura. Nakon toga je ubacio četiri poglavlja (*HL III*, 3-6) koja građu crpe iz četvrte Grgurove knjige, pri čemu je treće poglavlje kronološki izravno povezao s prethodna dva, a da to ne proizlazi iz Grgurova teksta (*IV*, 42). Nadalje, budući da je peto i šesto poglavlje posvetio Sasima, Pavao se potrudio pronaći i što se dalje događalo s njima kako bi donio zaokruženu priču, pa je na ovom mjestu postavio i izvadak iz Grgurove pete knjige (*V*, 15). Naraciju je nastavio pričom o novom langobardskom napadu na Franačku (*HL III*, 8), koja se u potpunosti zasniva na poglavlju iz Grgurove četvrte knjige (*IV*, 44). S više je mjesta u Grgurovom djelu (*IV*, 40; *V*, 19, 30; *VI*, 2, 30; *VIII*, 18) uzeo i gotovo sve podatke koje bilježi o istočnorimskim carevima Justinu II. i Tiberiju II. Konstantinu (*HL III*, 11, 12, 13),³⁷ posloživši ih u jedinstvenu narativnu cjelinu. Drugačije je postupio s carem Maurikijem koji se i kod njega i kod Grgura spominje na različitim mjestima, ali je Pavao i u ovom slučaju najvećim dijelom prepisao Grgura.³⁸ Od trinaestog poglavlja treće knjige sve je manji Pavlov oslonac na Grgura, a poslužio se njime još za vijesti o četiri napada franačkog kralja Hildeberta (Hildeberta) II. na Langobarde u Italiji (*HL III*, 17 = *VI*, 42; *HL III*, 22 = *VIII*, 18; *HL III*, 29 = *IX*, 25; *HL III*, 31 = *X*, 2, 3), o Hildebertovoj odluci da sestru uda za vizigotskog, a ne za langobardskog kralja (*HL III*, 28 = *IX*, 25), te o poslanstvu što ga je langobardski kralj Autari uputio franačkom kralju Guntramnu (*HL 34 + 35 = X*, 3).

Izdvojene podudarnosti i istovjetnosti između *Podrijetla naroda Langobarda* odnosno *Povijesti* Grgura Tourskog i *Povijesti Langobarda* ne objašnjavaju međutim odakle je Pavao preuzeo podatke o starijoj langobardskoj prošlosti i o Francima koje nije mogao pronaći u spomenuta dva vrela. Tako se, primjerice, u *Podrijetlu naroda Langobarda* ne spominju dvije pokrajine u kojima su, prema Pavlu, Langobardi boravili napustivši Skandinaviju (*Scoringa* i *Mauringa*; *HL I*, 7, 10, 11), a izostavljeni su i langobardski neprijate-

³⁷ Doduše, podatke da je Justina II. obuzelo ludilo nakon što je vladao 11 godina i da je u njegovo vrijeme patricij Narzes ratovao protiv Gota i Franaka (*HL III*, 11) te da je Tiberije II. Konstantin bio pedeseti rimski car (*HL V*, 19) nije pronašao kod Grgura.

³⁸ Pavao navodi Maurikija u *III*, 15, 17, 22, 29, 31, a Grgur u *VI*, 30, 42; *VIII*, 18; *IX*, 25; *X*, 2. Nadodaje i podatke koje nije vidio u Grgurovim *Povijestima*, da je Tiberije II. Konstantin nakon sedam godina vladavine odlučio izabrati nasljednika te da je Maurikije bio rodom Kapadočanin i prvi Grk na carskom prijestolju (*HL III*, 15). Vijest o Maurikijevoj smrti (*HL IV*, 26) ne pripada kronološkom okviru Grgurovih *Povijesti*.

lji na tom proputovanju (*Assipitti*; *HL I*, 11).³⁹ Ovo vrijedi i za langobardske borbe protiv Bugara kojima je Pavao posvetio dva poglavlja (*HL I*, 16, 17).⁴⁰ Ista stvar se može ustvrditi i za građu o Francima. Opis vojevanja franačkog vojskovođe Bukcelina u Italiji protiv Narzesa (*HL II*, 2) Pavao je jamačno vidio kod Grgura Tourskog (*III*, 32),⁴¹ dok je ime Bukcelinova suzapovjednika Aminga, kojeg Grgur inače nigdje ne spominje, mogao uzeti i iz životopisa pape Ivana III. u *Djelima rimskih prvosvećenika* (*GPR* 63, 2). No, istovremeno nudi elemente kojih u ovim predlošcima nema (bitka kod Taneta, pobuna gotskog kneza Vidina, prirodna smrt franačkog vojskovođe Leutarija), pa je očito kako ih je pročitao drugdje. Tu je i podatak o altinskom biskupu Vitalu koji je nekoć pobjegao u Franačko Kraljevstvo, a Narzes ga je uhitio i prognao na Siciliju (*HL II*, 4). Pavao navodi i nasljednike franačkog kralja Klotara I., bilježi franačku pobjedu nad Avarima na Labi i avarsku pobjedu nad Francima na istoj rijeci te spominje vjenčanje kralja Sigisperta (Sigiberta) s Brun(i)hildom i rođenje njihova sina Hildeperta (*HL II*, 10). I Grgur Tourski piše o tome (*IV*, 22, 23, 27, 29), bitno opširnije, no pritom ipak ne donosi sve informacije koje pruža Pavao (bojevi između Franaka i Avara vodili su se na Labi, kralj Sigispert suprotstavio se Avarima u Tiringiji i sklopio je s njima mir). Pavao nije od Grgura preuzeo niti vijest o franačkom osvajanju utvrde Anagnis i o pohodu franačkog vojvode Hramnihisa (*HL III*, 9), a čini se da ga nije izravno koristio ni za navod o okolnostima smrti franačkog kralja Hilperika I. i o njegovom nasljedniku Hildepertu jer je krajnje sažet (*HL III*, 10), dok Grgur raspreda o tome s mnogo više pojedinosti (*IV*, 11). Pavao i kasnije donosi podatke povezane s Francima, napose u četvrtoj knjizi (*HL IV*, 1, 4, 7, 11, 13, 15, 28, 30, 31, 40), no nakon toga naglo zamire njegov interes za njih jer jedva da ih se dotiče u petoj knjizi (*HL V*, 5), dok u šestoj knjizi o Francima izvješćuje nešto više (*HL VI*, 16, 23, 37, 42, 43, 46, 54, 55).

Imajući na umu sve izneseno, opravdano je pretpostaviti kako se Pavao poslužio upravo Sekundovom povjesnicom da nadomjesti podatkovne praznine ili dopuni informacije preuzete iz *Podrijetla naroda Langobarda* i Grgurove *Povijesti*. Čini se da je Sekundov spis započinjao najranijom poviješću Langobarda, pružajući osnovne obavijesti sukladne prikazu u *Podrijetlu naroda Langobarda*, ali donoseći ujedno i dodatne podatke. Upravo je okolnost da je Sekund živio u Tridentu najsigurniji pokazatelj koje vijesti nesumnjivo potječu iz njegova djela: smrt franačkog vojskovođe Leutarija između Verone i Tridenta pokraj jezera Benak (*HL II*, 2); langobardski vojvoda Euin u Tridentu (*HL II*, 32); Franci su predajom osvojili utvrdu Anagnis smještenu iznad Tridenta, langobardski knez (*comes*) Ragilo iz Lagara opljačkao je Anagnis,

³⁹ WAITZ 1878f, 52, bilj. 1, 53, bilj. 2 ističe da nije jasno odakle je Pavao crpio tu građu, odnosno da ju je uzeo iz izgubljenog vrela.

⁴⁰ WAITZ 1878f, 55, bilj. 5 pomišlja da je Pavao ovdje slijedio izvor koji je već prije koristio uz *Podrijetlo naroda Langobarda*.

⁴¹ Usp. WAITZ 1878f, 73, bilj. 1.

ali ga je na Rotalijskom polju porazio franački vojskovođa Hramnihis koji je uskoro opustošio Trident, Hramnihisa je potukao tridentski vojvoda Euin kod Salurna, preotevši Francima tridentsko područje (*HL III, 9*);⁴² tridentski vojvoda Euin oženio se kćeri Garibalda Bavarskog (*HL III, 10*); tridentski vojvoda Euin je na čelu vojske koju je kralj Autari uputio u Istru (*HL III, 27*);⁴³ franačka je vojska prodrla sve do Verone i, prekršivši uvjete predaje, razorila mnoge utvrde, uništivši tako na tridentskom području poimence Tezanu, Malet, Sermijanu, Apijan, Fagitanu, Cimbru, Vicijan, Bremtonik, Volen, Ene-mazu, te još dvije u Alzuki kao i jednu u Veroni, stanovništvo je odvedeno u zarobljeništvo, dok je za utvrdu Ferugu posredstvom biskupa Ingenuina Sabionskog i Agnela Tridentskog bio dopušten otkup (*HL III, 31*);⁴⁴ kralj Agilulf je poslao u Franačku biskupa Agnela Tridentskog radi zarobljenika iz tridentskih tvrđava, a biskup je na povratku doveo nekoliko zatočenika koje je kraljica Brunihilda otkupila vlastitim novcem, mir je u Franačku pošao tražiti i ishodio i tridentski vojvoda Euin (*HL IV, 1*);⁴⁵ na području Tridenta dvije godine zaredom skakavci su ostavili pustoš (*HL IV, 2*); u Tridentu je umro vojvoda Euin, a na njegovo je mjesto postavljen Gaidoald (*HL IV, 10*); s vojvodama Gaidoaldom Tridentskim i Gizulfom Furlanskim kralj Agilulf je iznova sklopio mir, a opat Sekund iz Tridenta krstio je kraljeva sina Adaloalda u crkvi Sv. Ivana u Modiciji u vrijeme Uskrsa koji je te godine (603.) bio 7. travnja (*HL IV, 27*).

Ovim navodima valja pribrojiti i mnoge druge koji oslikavaju prilike u sjevernoj Italiji sve do Istre, prostoru koji je s obzirom na geografski smještaj Tridenta bio u središtu Sekundova zanimanja. Od prirodnih nepogoda te meteoroloških i astronomskih pojava valja navesti kugu u Italiji do granica s Alamanima i Bavarcima, a napose u Liguriji i Venetiji (*HL II, 4, 26*),⁴⁶ izrazito snježnu zimu i bogatu žetvu u godini langobardske provale, što se nužno odnosi na sjevernu Italiju (*HL II, 10, 26*), glad koja je opustošila cijelu Italiju (*HL II, 26*), veliku poplavu u Venetiji, Liguriji i drugdje u Italiji s primjerom grada Verone koji je stradao 17. listopada, a k tome ga je u prosincu snašao i požar (*HL III, 23*),⁴⁷ sušu od siječnja do rujna 591. godine, nakon čega je nastala glad (*HL IV, 2*), tešku trbušnu kugu u Ravenni, Gradu i Istri (*HL IV, 4*), oštru zimu (*HL IV, 4*), krvavu kišu na Brennerskom prijevoju i krvavi potočić u Rajni (*HL IV, 4*), komet u siječnju 595. godine koji je bio vidljiv cijeli mjesec (*HL*

⁴² Vidi i WAITZ 1878f, 97, bilj. 2.

⁴³ Vidi i WAITZ 1878f, 107, bilj. 13.

⁴⁴ Vidi i WAITZ 1878f, 111, bilj. 2.

⁴⁵ Vidi i WAITZ 1878f, 116, bilj. 1.

⁴⁶ Doduše, odlomak o kugi vrlo je opsežan, a njezino izbijanje zabilježio je i Marije Avencheski u svojoj *Kronici* (a. 569, 570.1, 571), pa je Pavao na raspolaganju morao imati još kakvo vrelo osim Sekunda koji mu je, kako se čini, također poslužio kao predložak.

⁴⁷ Poplavu u Italiji spominje i Grgur Veliki u svojim *Dijalozima* (3.19), ali ne nudi sve podatke koje ima Pavao (usp. GARDINER 1983, 149).

IV, 10), kugu u Ravenni i na zapadnojadranskom priobalju te u Veroni (*HL IV*, 14) i krvav znak na nebu i snažnu svjetlost tijekom noći (*HL IV*, 15).

Geografski čimbenici, a i onodobne političke datosti jamačno su utjecali i na Sekundov osobit interes za događaje povezane s Francima.⁴⁸ Iako je Pavao dosta podataka preuzeo od Grgura Tourskog, drugačije oblikovani navodi odnosno specifičnije obavijesti upućuju, kako se čini, na Sekunda kao osnovni predložak. To se dijelom odnosi na informacije o Bukcelinu (*HL II*, 2),⁴⁹ a naročito na vijesti o savezu Langobarda i Sasa prije upada u Italiju i naseobi Sveba na saska područja (*HL II*, 6), nasljednicima Klotara I. (*HL II*, 10), smrti Sigisperta I. i ustoličenju Hildeperta II. s majkom Brunihildom (*HL III*, 10), Hildepertovom ratu protiv Vizigota i sudbini njegove sestre Ingunde (*HL III*, 21), Hildepertovom napadu na Langobarde (*HL III*, 22),⁵⁰ Hildepertovom poslaniku Gripu kojega je u Konstantinopolu primio car Maurikije (*HL III*, 31), Hildepertovom ratu protiv Hilperikova sina (Klotar II.; *HL IV*, 4), Hildepertovoj i Guntramnoj smrti, Brunihildinoj vladavini zajedno s unucima Teudepertom (Teudebertom) II. i Teuderikom II. (*HL IV*, 11), miru između Agilulfa i Teuderika (*HL IV*, 13), ratu između Teudeperta i Klotara II. (*HL IV*, 15), Teudepertovom i Teuderikovom ratu protiv Klotara II. (*HL IV*, 28), sklapanju mira između Langobarda i Franaka te vjeridbi Agilulfova sina Adaloalda i Teudepertove kćeri (*HL IV*, 30) i franačko-saskom sukobu (*HL IV*, 31).

Jednaka tvrdnja u vezi s franačkom građom može se iznijeti i u pogledu podataka o Avarima i Bavarima,⁵¹ s time da je tu na stvari još snažniji Pavlov oslonac na Sekunda jer nije imao izvor usporediv s Grgurovim *Povijestima*. Odnosi Franaka, Bavaraca i Langobarda s Avarima i Slavenima izravno su se ticali sjevernoitalskog područja pa su stoga i dobili mjesto u Sekundovom kazivanju (*HL II*, 10; III, 10; IV, 7, 10, 11, 12, 20, 24, 28). Zanimanje za Bavarce jamačno je proizlazilo i iz Sekundovih bliskih veza s predstavnicima bavarske kuće, poimence s kraljicom Teudelindom, kćeri bavarskog vojvode Garibalda te Autarijevom i potom Agilulfovom suprugom,⁵² kojoj je posvetio znatnu pozornost (*HL III*, 30,⁵³ 35; IV, 6, 21, 22, 25), što dodatno potkrepljuje pretpostavku da je Pavao pronašao kod njega sav bavarski materijal (*HL III*, 10, 30; IV, 7, 39). Tridentski biskup zacijelo je bio i Pavlov izvor za pojedinosti o Alboinovom osvajanju Italije (II, 6, 7, 9, 12, 14, 25, 26, 27) te o Klefonovoj (II, 31, 32), Autarijevoj (III, 16, 18, 27, 35) i Agilulfovoj vladavini (III, 35; IV, 3,⁵⁴

⁴⁸ Usp. GARDINER 1983, 151.

⁴⁹ Vidi i WAITZ 1878f, 73, bilj. 1.

⁵⁰ Vrijedi naglasiti da Pavao ističe kako langobardsku pobjedu nad Francima 588. godine, o kojoj je inače sam doznao iz Grgura Tourskog (IX, 25), Sekund nije zabilježio (*HL III*, 29). Ovo ujedno pokazuje da je Pavao pažljivo prošao i Sekundovo i Grgurovo djelo te da se uzdao u Sekunda kao jedno od glavnih vrela za odnose s Francima.

⁵¹ Usp. i GARDINER 1983, 151-152.

⁵² Usp. i GARDINER 1983, 151.

⁵³ Vidi i WAITZ 1878f, 110, bilj. 3.

⁵⁴ Vidi i WAITZ 1878f, 117, bilj. 1.

6, 8, 12, 13, 20, 23, 27, 28,⁵⁵ 30, 32). Ipak, neophodan je i oprez kako se ne bi Sekundu pripisalo previše kao Pavlovom izvoru informacija. Naime, Pavlovi podaci o Narzesu, odnosima s Ravennom i bizantskim carevima vjerojatno potječu od vrela iz rimskog (bizantskog), a ne langobardskog kruga.⁵⁶ Osim toga, iako su Sekunda kao istaknutog klerika jamačno zanimala i crkvena pitanja, nije nimalo sigurno da je građu o akvilejskim patrijarsima (*HL* II, 10; III, 14, 20, 26; IV, 33), a napose u vezi sa sporom o Tri poglavlja (*HL* III, 20, 26) Pavao preuzeo upravo od njega,⁵⁷ zato što se opisu prilika u Akvilejskoj crkvi navraćao i kasnije (*HL* VI, 14,⁵⁸ 33, 45, 51⁵⁹). Ovo bi prije upućivalo na zaključak da je možda raspolagao i neovisnim vrelom o Akvilejskoj patrijarhiji.

Nemoguće je dati nedvojben odgovor na pitanje dokud je dopirala Sekundova povijest. Pisac je umro u ožujku 612. i nije osobito vjerojatno da je svoje djelo pisao do zadnjeg časa. Kako je bio blizak langobardskom dvoru pod Agilulfom i prisan s Teudelindom, ne bi bilo neobično da je svoju povjesnicu, koja je mogla nositi i naslov *Gesta Langobardorum*,⁶⁰ posvetio važnom događaju poput rođenja i krštenja Agilulfova i Teudelindina sina Adaloalda (*HL* IV, 25, 27) odnosno Adaloaldova proglašenja za langobardskog kralja (*HL* IV, 30). To bi značilo da je Sekundova naracija sezala do 602. (rođenje), 603. (krštenje) ili, još vjerojatnije, 604. godine (ustoličenje). Pretpostavci da je Sekundovo djelo završavalo 604. godinom⁶¹ ne proturječi niti okolnost što se izlaganje “analističkim stilom” nastavlja kronološki sve do 612. godine, iako isprekidano najdužim poglavljem u cijeloj *Povijesti Langobarda* (IV, 37) i navodima koji su temeljeni na drugim vrelima (IV, 33, 34, 36). Po svemu sudeći je nepoznati spisatelj, zacijelo osoba iz kruga Sekundovih suradnika, odlučio priču dovesti do vremena biskupove smrti, oponašajući i izričaj i vrstu informacija, pa je zabilježio astronomske pojave (komet u travnju i svibnju, *HL* IV,

⁵⁵ Vidi i WAITZ 1878f, 125, bilj. 3.

⁵⁶ LAMMA 1968 smatra da se Pavao poslužio bizantskim izvorima, osobito za prikaze bizantskih careva, što slijedi i PLASSMANN 2006, 193. Ovo nije nevjerojatno pogotovo s obzirom na činjenicu da je Pavao znao dovoljno dobro grčki da ga i poučava na dvorskoj školi Karla Velikog (vidi prethodnu studiju). No, isto tako je moguće da je izvor bio pisan na latinskom, jer je znatan dio podataka o carevima preuzet od Grgura Tourskog koji nije znao grčki odnosno iz Bedine *Kronike*, odakle potječe i izračun duljine vladavina Maurikija, Heraklone, Konstantina III., Konstanta II., Konstantina IV., Justinijana II., Leontija, Justinijana II. s Tiberijem i Teodozija III. (*Kronika* 538, 542, 545, 547, 556, 563, 568, 575, 587), te *Djela rimskih prvosvećenika*. BULLOUGH 2006, 94 pak odlazi u drugu krajnost kad implicira da su Pavlu bili zbog jezične barijere nedostupni izvori na grčkom, zaključujući da je Prokopije za njega bio doslovce “zatvorena knjiga”. Navođenje Tiberija II. Konstantina kao pedesetog cara otkriva ujedno da je Pavao slijedio istočnorimski popis koji je izostavljao istodobne vladare (usp. GRAČANIN 2006, 190).

⁵⁷ Tako misli GARDINER 1983, 152-153.

⁵⁸ Za ovaj navod Pavao je jednim dijelom doslovce prepisao Bedu Časnog, *Kronika* 572 (usp. i WAITZ 1878f, 168, bilj. 6).

⁵⁹ Nadasve je vjerojatno da je veći dio sadržaja u ovom poglavlju preuzet iz pretpostavljenog furlanskog ljetopisa (vidi niže u osnovnom tekstu).

⁶⁰ Usp. *HL* III, 29: *Secundus, qui aliqua de Langobardorum gestis scripsit*; IV, 40: *Secundus (...), qui usque ad sua tempora succinctam de Langobardorum gestis historiola composuit*.

⁶¹ Tom se godinom Pavao bavi još i u *HL* IV, 31 i 32.

32, u studenom i prosincu 606. godine, *HL IV*, 33) te pojedinosti o Slavenima (*HL IV*, 38, 39, 40), Bavarcima (*HL IV*, 39) i Francima (*HL IV*, 40) kao i o kralju Agilulfu (*HL IV*, 35) i Teudelindinom rodu (*HL IV*, 40). Da je Pavao upravo sa 612. godinom ostao bez nenadoknadivog izvora podataka, jasno proizlazi iz njegove izjave da je o kralju Adaloaldu, čiju je vladavinu obradio u 41. poglavlju četvrte knjige, uspio doznati tek malo toga (*HL IV*, 41).

Nastalu prazninu Pavao je nastojao nadoknaditi većim osloncem na prikaze koji su se bavili poviješću pojedinih langobardskih vojvodstava. Odavno je iznesena tvrdnja da je rabio beneventske i spoletske ljetopise zbog toga što dosta prostora posvećuje beneventskom i spoletskom vojvodstvu. Čini se da je imao uvid i u kakav furlanski ljetopis jer se detaljnije bavi i furlanskim (forojulijskim) vojvodstvom. Beneventa se kratko dotiče već u trećoj knjizi (*HL III*, 33), u četvrtoj knjizi svoje je zanimanje (*HL IV*, 18, 42, 43, 44, 46) upotpunio i podacima u vezi sa Spoletom (*HL IV*, 16, 50) i Forojulijem (*HL IV*, 37, 38, 39, 50), ali tek u petoj i šestoj knjizi dolazi do punog izražaja njegov interes za ova vojvodstva. Izuzetno veliku pozornost posvetio je beneventskom vojvodi Grimoaldu koji se domogao i langobardskoga kraljevskog prijestolja (*HL V*, 1), ali i samom beneventskom vojvodstvu (*HL V*, 7, 8, 9, 10, 14, 16, 25, 29; VI, 1, 2, 27,⁶² 39, 50, 55, 56, 57, 58), te spoletskim (*HL V*, 16, 30, 44, 55, 57) i napose furlanskim vojvodama (*HL V*, 17, 18, 19, 20, 22, 23, 24; VI, 3, 24, 25, 26, 45, 51, 52). Još jedno obilježje posljednje dvije knjige *Povijesti Langobarda* jest i bitno veće uklapanje usmene predaje i pučkih priča u osnovnu naraciju. Dok je u drugoj, trećoj i četvrtoj knjizi učinio to svega nekoliko puta (*HL II*, 28; III, 30, 32, 34; IV, 16, 37,⁶³ 47, 50, 51), u petoj i šestoj knjizi takvih primjera ima neusporedivo više (*HL V*, 2, 3, 6, 8, 10, 19,⁶⁴ 20, 21, 33, 38, 39, 40, 41; VI, 5, 6, 8, 24, 35, 45, 56, 58). Napokon, peta i šesta knjiga mnogo više duguju i *Djelima rimskih prvosvećenika* te Bedinoj *Kronici* i *Crkvenoj povijesti engleskog naroda*. Navedene činjenice pokazuju da je Pavlu bilo sve teže pronaći dostatan broj vijesti kako bi održao istu raznolikost pripovijedanja. Ne bi bilo nevjerojatno da se i za dobar dio podataka o langobardskim kraljevima poslužio mjesnim zapisima o Ticinu odnosno Paviji jer su i grad i njegova crkva česta tema u završnim poglavljima četvrte te u petoj i šestoj knjizi *Povijesti Langobarda* (*HL IV*, 42, 47, 48, 51; V, 1, 2, 16, 18, 23, 32, 33, 34, 36, 37, 38, 39, 40, 41; VI, 3, 4, 5, 6, 19, 29, 35, 38, 48, 58).⁶⁵

⁶² Veći dio navoda oslanja se na *Djela rimskih prvosvećenika* (*GPR*, 87.2).

⁶³ U ovom poglavlju zabilježena je i usmena predaja Pavlova roda.

⁶⁴ Pavao sam kaže da se oslanja na svjedočanstvo starih, *seniores viri*.

⁶⁵ Prethodno se Ticin spominje u pet poglavlja druge knjige (II, 15, 23, 26, 27, 31), s time da je dvaput njegov spomen vezan za *Popis italskih provincija*, u dva poglavlja treće knjige (III, 31, 35) te u ranija četiri poglavlja četvrte knjige (IV, 3, 8, 13, 31), uz to što je u 41. poglavlju četvrte knjige Ticin jedanput naveden kao geografska odrednica za smještaj samostana Bobbio.

Pavlovi historiografski postupci i mjerila

Pavao je svoje djelo naslovio *Povijest Langobarda*, ali ga nije zamislio kao isključivu narodnu povjesnicu: ne samo što ga naziva općom povijesti (*HL* IV, 37), nego i jasno kaže da zapravo opisuje povijest Italije (*HL* II, 24). Ovo uostalom proizlazi i iz prezentiranog sadržaja jer je povijest Langobarda prikazana kao jedna od okosnica italske povijesti.⁶⁶ Pavao je svoj prikaz podijelio u dvije cjeline razdvojene dvama geografskim uvodima, od kojih se prvi bavi zemljopisom i narodopisom Germanije i Skandinavije (*HL* I, 1-2), dok se u drugom podrobno razglaba o italskim pokrajinama (*HL* II, 14-24). Time je zapravo postavio dvije pozornice, za mitsko razdoblje langobardske prošlosti do dolaska u Italiju i za italsku događajnicu u kojoj Langobardi zauzimaju istaknuto mjesto. Valja pritom istaknuti i kako je *Povijest Langobarda* s obzirom na tematske krugove toliko slojevita da bi je pogrešno bilo staviti pod opći nazivnik ili joj pripisati točno određenu svrhu.⁶⁷

Uvodeći čitateljstvo u svijet mitske langobardske prošlosti, Pavao pokazuje da je dobro upoznat s vladajućim prirodoslovnim postavkama, temeljenima na umovanjima prenesenima iz starog vijeka. Na taj je način obrazovanoj publici, kojoj je nesumnjivo i bio namijenio svoje djelo, mogao dokazati svoj znanstveni pristup temi i dostatnu načitanost. Pavao svjedoči o osobnom prirodoslovnom istraživačkom duhu i sklonosti da uvriježena učena mišljenja stavi na kušnju kada navodi da je sam izmjerio dužinu svoje sjene, jer je bio upoznat s postavkom da su sjene duže što se više ide na sjever i udaljuje od Sunca, a kraće kako se čovjek primiče Suncu idući na jug (*HL* I, 5). Pokazuje i zanimanje za simptome bolesti, pa bilježi za kugu da na slabinama i drugim skrovitim dijelovima tijela izaziva otekline veličine oraha ili datulje te snažnu groznicu (*HL* II, 4), a u skladu s antičkim medicinskim nazorima ističe utjecaj toplog podneblja na nastanak bolesti (*HL* I, 1; III, 31). Literarnu potkovanost pokazao je navodeći i različite autore koje je čitao ili za koje je znao: Plinija Starijeg (*HL* I, 2), Vergilija (*HL* I, 6), Kasiodora (*HL* I, 25), Dionizija Malog (*HL* I, 25), gramatičara Priscijana iz Cezareje (*HL* I, 25), pjesnika i rimskog podđakona Aratora (*HL* I, 25), papu Grgura I. (*HL* I, 26; III, 13; IV, 5, 8), pjesnika Marka (*HL* I, 26), pjesnika Venancija Fortunata (*HL* II, 13), gramatičara Donata (*HL* II, 23), Seksta Aurelija Viktora (*HL* II, 18), gramatičara Feliksa (*HL* VI, 7) i opata Autperta (*HL* VI, 40). Uz podastrto povijesno djelo, ali i usputan spomen jedne svoje ranije povjesnice (*Rimska povijest*, *HL* II, 14) te životopisa pape Grgura I. (*HL* III, 24) i knjige o biskupima grada Metz (*HL* VI, 16), Pavao se nije kratio uradcima uklopljenima u osnovnu naraciju ilustrirati i pjesnički talent, premda ga je, kako je i nalagala stvarna ili tek laž-

⁶⁶ Usp. i GOFFART 1989, 378. Također i PLASSMANN 2006, 199, 200. S druge strane, CAPO 2004, 274 misli da se *Povijest Langobarda* ne može definirati kao povijest Italije, držeći je prvenstveno narodnom poviješću.

⁶⁷ Usp. POHL 1994, 338; PLASSMANN 2006, 194-196.

na skromnost, unaprijed umanjivao. Otuda su mjesto u *Povijesti Langobarda* našli pjesma u elegijskim distisima i hvalospjev u arhiloškom jampskom metru – već bi se za samo isticanje metričkih obilježja moglo reći da zorno svjedoči o Pavlovu ponosu prema svom umijeću – o čudima sv. Benedikta (*HL I*, 26) te nadgrobni natpis posvećen Venanciju Fortunatu (*HL II*, 13). Možda usporedbe radi, a zasigurno i kao odraz vlastitih moralnih i religioznih stavova – uz to što se oslanjao na spisateljski uzor Bede Časnog – Pavao donosi i epitafe posvećene vojvodi Droktulfu (*HL III*, 19) i kralju Ceadwalli (*HL VI*, 15), jer u oba natpisa figuriraju svjetovni moćnici koje je povezivala predanost kršćanskoj vjeri.

Literarna dimenzija Pavlova pristupa langobardskoj povijesti ogleda se i u bilježenju mitova i legendi, pučkih priča i usmene predaje. Teško se oteti dojmu da je u pojedinim pričama uživao, da su mu služile za postizanje literarnog efekta i dodatnu karakterizaciju povijesnih ličnosti, ali i kao parabole za iskazivanje vlastitih stavova i gledišta. U legendi o Iboru i Ajonu (*HL I*, 3, 7) i o hrabrom langobardskom robu koji se borio protiv asipitskoga ratnika (*HL I*, 12) do izražaja dolazi stav da slobodu valja izvojevati.⁶⁸ Isto tako vrijedi se boriti za svoje pravo, a protiv uzurpatora, jer na strani nositelja prava je i Bog, što je pouka priče o borbi Kuninkperta i Alahisa (*HL V*, 39-41). Pripovijest o furlanskom vojvodi Ferdulfu i upravitelju Argaitu (*HL VI*, 24) poslužila je Pavlu da izvede moralizatorski zaključak kako nesloga i nepromišljenost donose propast.⁶⁹ Priča o boravku Alboina na dvoru gepidskog kralja Turizinda, čijega je sina bio ubio u boju (*HL I*, 23-24), potkrepljuje pak predodžbu o osobitoj odvažnosti i srčanosti tog langobardskog vladara. Ona ujedno i uzdiže poštovanje običaja jer je Turizind ustrajao u obvezi gostoprimitstva iako je za gosta imao ubojicu svoga sina. Sličnu funkciju pozitivne karakterizacije ima i priča o kralju Liutprandu i štitonošama koji su ga htjeli ubiti (*HL VI*, 38), ali je naglasak na milosrđu i dobročinstvu, upravo kao i u anegdotama o bizantskom caru Tiberiju II. Konstantinu (*HL III*, 11, 12). Naročito su česte pripovijesti koje oslikavaju Pavlovu uronjenost u kršćanske moralne vrijednosti i njegovo nepokolebljivo uvjerenje da je jedini istinski gospodar ljudske sudbine Bog, da se tek pouzdanjem u Njega može polučiti pobjeda i primiti istinska nagrada te da čovjekov spas leži u predanosti vjeri i ćudoređu, a da se otpadništvo od Boga i vrline kažnjava. Tomu služe i priče o sedmorici usnulih muževa (*HL I*, 4), herulskom kralju Rodulfu (*HL I*, 20), Alboinovom osvojenju Pavije (*HL II*, 27), sv. Hospiciju (*HL III*, 1-2), spoletskom vojvodi Ariulfu i mučeniku Savinu (*HL IV*, 16), Grimoaldovu bijegu dok je bio dječak (*HL IV*, 37), Pavlovu pradjedu Lopihisu (*HL IV*, 37), pljačkašu groba

⁶⁸ Langobardi su tako pobijedili i Franke hrabro štiteći svoju slobodu (*HL III*, 29).

⁶⁹ S druge strane, franački majordom Karlo Martel i akvitanski vojvoda Eudon bili su u stanju ostaviti po strani svoje razmirice i udružiti se kako bi suzbili zajedničku opasnost koju su predstavljali Saraceni (*HL VI*, 46).

kralja Rotarija (*HL* IV, 47), supruzi perzijskoga kralja (*HL* IV, 50), Perktaritu i Grimoaldu (*HL* V, 2-3) te Alahisu i pavijjskom đakonu Tomi (*HL* V, 38).

Višeslojnost teksta koji je sastavljen od niza paralelnih (pri)povijesti tjerala je Pavla da uvijek iznova osnaži kontrolu nad izlaganjem. Brojne su sintagme koje naznačuju prekid osnovnog pripovjednog slijeda odnosno povratak u temeljni narativni tok ili usmjeravaju pozornost na glavnu naraciju i stvaraju poveznicu s događajima i ličnostima čiji se spomen proteže djelom (*HL* I, 4: *korisno je ako nakratko prekinem red pripovijedanja*, 6: *koju sam spomenuo; vratimo se na započeti red pripovijedanja*, 16: *o kojoj smo već govorili*, 17: *o kome je već bilo riječi*, 26: *vratimo se na vremenski slijed naše povijesti*; II, 5: *kao što je rečeno; o kojima smo govorili*, 9: *kako rekosmo*, 13: *budući da sam već spomenuo; vratimo se na slijed povijesti*, 15: *nije naodmet ako se kratko dotaknemo* 24: *vratimo se sada na slijed povijesti*, 26: *o kojoj smo govorili*; III, 7: *kao što sam već spomenuo*, 11: *kako smo gore spomenuli; o čemu smo već govorili*, 12: *kako smo gore rekli*, 16: *već spomenutog vladara*, 19: *o kojemu smo govorili*, 31: *kako rekosmo*, 34: *ali vratimo se mi na našu povijest*; IV, 22: *spomenuta kraljica*, 27: *već spomenutog dječaka; kojeg smo često spominjali*, 37: *ovo mjesto zahtijeva da se odloži opća povijest; vratimo se sada na stazu opće povijesti*, 38: *kao što smo rekli*, 40: *o kome smo često već govorili*, 43: *ono-ga o kojemu smo pričali*; V, 14: *za koju smo rekli*, 17: *kao što smo ranije bili spomenuli*, 22: *kao što smo ranije spomenuli*, 25: *kako rekosmo*, 30: *kao što smo rekli*, 33: *kao što smo počeli pripovijedati*; VI, 3: *za kojeg smo spomenuli*, 18: *o kojem smo ranije i govorili*, 24: *za kojeg smo rekli*, 26: *o kojem smo govorili*, 56: *kao što sam ranije već rekao*). Pavlova historiografska metoda ni po čemu ne odskače od uobičajene za srednjovjekovno povjesništvo. Iznoseći podatke i tvrdnje, često poseže za općenitim frazama poput: pripovijedaju, priča se, kažu, navodi se, neki tvrde, smatra se, vjeruje se (*HL* I, 2, 4, 6, 13, 15; II, 5, 8, 18, 23, 30; III, 11, 32, 35, 48; VI, 23), ali, koliko se može prosuditi, oslanja se i na neposredna svjedočanstva i očevice (*HL* I, 2: *kako nam pripovijedaju oni koji su ga posjetili*, 15: *i ja sam čuo kako neki pripovijedaju*, 27: *čak i danas mnogi pripovijedaju*; II, 8: *čak mi je i neki nadasve istinoljubivi starac rekao*; IV, 47: *govorim istinu u Kristu; ovo mi je prenio sam onaj koji je svojim očima vidio to djelo*; V, 19: *kako su nam prenijeli naši stari koji su sudjelovali u tom ratu*). Prigodice vijest potkrepljuje naznakom suvremenosti s pomoću izraza: do danas, još i sad, do ovog časa, naših dana (*HL* I, 27; II, 26, 28; III, 32; IV, 42; V, 5, 9, 17, 27, 29), dok pojedini navodi počivaju na autopsiji (*HL* I, 5; IV, 22). Pavao pokazuje i dozu kritičnog duha na temelju vlastitog osjećaja za istinitost i komparacije dostupnih izvora (*HL* I, 8: priča o Godanu i Freji je smiješna, dostojna podsmijeha i bezvrijedna, 15: ako bi se nekom nevjerovatnim činio podatak da je bludnica na svijet donijela sedam sinova, u starim povijesnim djelima može se pročitati da je Egipćanka rodila devetero djece; priča o Lamisionovu dvoboju s Amazonkom očito je malo vjerojatna; II, 18: neki misle da su Kotijske i Apeninske Alpe jedna pokrajina, no pobija ih povjesnica Seksta Aurelija Viktora; II, 20: oblast Marsâ također treba ubrojiti u

pokrajinu Valeriju, ali ako bi netko dokazao da je bila zasebna pokrajina, njegovo bi mišljenje valjalo prihvatiti). Katkada se čudi ili žali što njegovi izvori nešto ne spominju ili ne objašnjavaju ili što su jednostavno škrti (*HL III, 6: ne znam na koji način, 12: ne znam zašto, 29: zaista je čudnovato da Sekund ne spominje ovu njihovu veliku pobjedu, 30: neznano iz kojeg razloga; IV, 41: o djelima toga kralja došlo je do nas nešto jako malo; V, 29: ne zna se zbog čega*), katkada pak upućuje čitatelja da sam posegne za vrelom ako želi što god provjeriti (*HL I, 21: ako bi tko mislio da je ovo izmišljotina koja nema veze s istinom, neka pročita predgovor Edikta, što ga je o langobardskim zakonima sastavio kralj Rotari; u gotovo svim spisima naći će zapisano ovo što smo mi naveli u ovoj pričici*). Pavao prigodice pokazuje i sklonost k etimologiziranju (*HL II, 14, 20, 24*), a u opisima pojedinih događaja izvire teatralnost (*HL I, 27: kako je Kunimund doznao za avarski napad i reagirao na vijest o tome; II, 4: posljedice kuge u Liguriji, 28: komentar uz Alboinovu smrt*), što dodatno pokazuje da je htio postići i literarni efekt.

Pavlov izbor podataka i način na koji ih prezentira mogu poslužiti u otkrivanju njegovih nazora i mjerila. On žigoše ljudsku požudu i pohlepu (*HL II, 23, 32; III, 12; IV, 47*), napada taštinu i hvalisavost (*HL II, 28*), osuđuje ubojice, napose one koji bi prekršili gostoprimitstvo (*HL I, 24*) ili usmrtili zakonitog vladara (*HL II, 29*). Naglašava da zlonamjernost i zli jezici uzrokuju veliko zlo (*HL IV, 51; V, 2*), da nepromišljenost i nesloga donose propast (*HL VI, 24*), a da bezbrižnost i nemar prizivaju nevolju (*HL I, 16, 20*). Zastupnik je reda i zakonitosti, kritizira nasilje tijekom vladavine langobardskih vojvoda (*HL II, 32*), nesklon je nelegitimnim prisvajateljima vlasti (*HL V, 12, 36, 38; VI, 20*), onima koji vrijeđaju kraljevsko dostojanstvo (*HL VI, 25*) i bune se protiv vladara (*HL V, 18; VI, 55*). Snažno kudi moralno propadanje i zaokupljenost materijalnim i tjelesnim, ističući da više vrijede čednost i poniznost negoli tjelesna ljepota (*HL VI, 26*) i da podlost, nedostojnost i bludništvo navješćuju slom, naročito kad prodru u crkvene strukture (*HL V, 6*). Takvi grijesi zaslužuju biti kažnjeni, i stoga gotovo s nasladom Pavao navodi da je "nadbiskup Teodor izvanrednim i podrobnim promišljanjem opisao kazne za grešnike, i koliko tko zapravo godina mora za svaki pojedini grijeh ispaštati" (*HL V, 30*). Glavno mjerilo Pavlovih prosudbi je Bog i Njegovi zakoni. Bog izbavlja od smrti i spašava od grijeha (*HL V, 2; VI, 51*), Njegova milost nadahnjuje i pruža podršku (*HL IV, 37; VI, 40*), Njegova volja i naum ravnaju sudbinama ljudi i naroda (*HL IV, 37; V, 23; VI, 16, 22, 42*), Njegova pomoć (*HL V, 10, 41*), zagovor (*HL II, 3*), uzdanje u Njega (*HL III, 11*) i molitva Njemu upućena (*HL VI, 47*) jamče pobjedu nad neprijateljima i blagodat, On je izvor milosrđa koje čuva život (*HL V, 2*) i ljubavi koja potiče na bogougodna djela (*HL VI, 37, 40*), ali Njegov gnjev kažnjava (*HL I, 20; V, 23*), a ako netko zanemari Božje zapovijedi, opravdano je da bude kažnjen ludilom (*HL III, 11*). Pavlov vjerski svjetonazor čvrsto je usidren u pravovjernoj poziciji, što se vidi napose u protimbi krivovjernim učenjima i zanimanju za crkvene koncile koji su raspravljali o herezama odnosno osuđivali ih (*HL III, 13, 26; IV, 42; VI, 4, 14, 49*). Vjerni čuvar pravovjerja

je Rimska crkva i papinstvo. Pitanje pravovjernosti utjecalo je na povoljnu ili nepovoljnu Pavlovu prosudbu pojedinih ličnosti, pa su krivovjerci izloženi snažnoj kritici, na primjer, vizigotski kralj Levigild (*HL III, 21*), ali je katkada i heretik mogao biti ukupno pozitivno ocijenjen, poput langobardskog kralja Rotarija (*HL IV, 42*). Pavao se uvelike zanimao i za crkvene građevine i revno ih je bilježio: crkvu Sv. Mudrosti u Konstantinopolu (*HL I, 15*), Sv. Pavla i Ivana (*HL II, 13*) i Sv. Vitala (*HL III, 19*) u Ravenni, Sv. Zenona kod Verone (*HL III, 23*), Sv. Savina kod Spoleta (*HL IV, 16; VI, 58*), Sv. Petra i Pavla (*HL IV, 19; V, 31*) i Sv. Marije kod mučenika (*HL V, 10*) u Rimu, Sv. Ivana Krstitelja u Monzi (*HL IV, 21, 27, 47; V, 6*), Sv. Petra (*HL IV, 31; VI, 5*), Sv. Euzebija (*HL IV, 42*), Sv. Ivana Krstitelja (*HL IV, 47; V, 40, 41*), Sv. Mihaela (*HL V, 3; VI, 51*), Sv. Ambrozija Ispovjednika (*HL V, 33*), Sv. Bogorodice (*HL V, 34; VI, 55*), Sv. Spasitelja (*HL IV, 48; V, 37; VI, 17, 35*), Sv. Romana (*HL VI, 6*), Sv. Savina (*HL VI, 58*) i Sv. Hadrijana (*HL VI, 58*) u Paviji, Sv. Ivana u Torinu (*HL IV, 51*) i Sv. Petra kod Beneventa (*HL VI, 1*), te samostan Sv. Severina kod Mauterna (*HL I, 19*), Presvete Djevice i Sv. Agate na rijeci Ticino (*HL V, 34*), Sv. Grgura na polju Koronat kod Pavije (*HL VI, 17*), Sv. Petra kod Pavije (*HL VI, 58*), Sv. Marije Teodote u Paviji (*HL V, 37*), Sv. Benedikta i Sv. Skolastike u Le Mansu (*HL VI, 2*), Sv. Vincencija na izvoru Volturna (*HL VI, 40*), Sv. Anastazija u Olonni kod Pavije (*HL VI, 58*), Bobbio (*HL II, 16; IV, 41*), Montecassino (*HL IV, 17; VI, 40*), Luxeuil (*HL IV, 41*), Bercet (*HL VI, 58*) i ženski samostan kod Beneventa (*HL VI, 1*) kao i kapelu Sv. Spasitelja u kraljevskoj palači u Paviji (*HL VI, 58*).

Znatnu pozornost Pavao je posvetio nedaćama i nepogodama koje događaju ljude, pa bilježi glad (*HL I, 10; II, 26; IV, 2*), bolesti (*HL II, 4, 26; III, 24; IV, 4, 14, 45; V, 31; VI, 5, 47*), oštru zimu (*HL II, 10; IV, 4, 29*), poplavu (*HL III, 23, 24; IV, 45; VI, 36*), požar (*HL III, 23*), sušu (*HL IV, 2*), najezdu štetočina (*HL IV, 2, 29*), potres (*HL IV, 45*), oluju (*HL V, 15*). Kušnje su to kojima Bog ispituje ljudsku postojanost i predanost vjeri, a u njima leži i korist jer nagone ljude da se zažele duševne hrane (*HL IV, 29*), odnosno da se obrate Bogu. U ovoj se primjedbi zrcale Pavlovi moralni i vjerski postulati, da sve ima svoju svrhu prema Božjem planu. U skladu s ustaljenim predodžbama, neobični događaji i pojave izraz su Božje volje, oni upozoravaju, pa ih je i Pavao uvrstio u svoju povijest. Spominje strašna znamenja u Italiji koja su najavila dolazak Langobarda (*HL II, 5*); pojavu zmaja čudesne veličine koji je zajedno s mnoštvom zmija prošao Tiberom do mora, nakon čega je nastala pošast u kojoj je stradao papa Pelagije (*HL III, 24*); udar munje koji otkriva budućnost (*HL III, 30*) ili donosi smrt (*HL IV, 31*); oblak iz kojeg je lijevala krv i potočić krvi (*HL IV, 4*) te krvav znak na nebu (*HL IV, 15*), što se povezuje s bratoubilačkim ratovima među Francima; zvijezde repatice koje navješćuju smrt (*HL IV, 10, 33*), promjenu (*HL IV, 32*) ili izbijanje kuge (*HL V, 31*); pomrčine Mjeseca i Sunca iza kojih slijedi kuga (*HL VI, 5*); izlazak dvije nove zvijezde nakon čega je eruptirala planina Bebij (*HL VI, 9*). Pravilno tumačenje i odgonetanje znamenja nije dostupno svima. Za Pavla je to s jedne strane vražja vještina (*HL III, 30*), a s druge znak mudrosti jer je umijeće razboritih (*HL VI, 55*). Poput

ostalnih suvremenika, on nije bio imun na snove, vizije, ukazanja i proročanstva jer oni također omogućuju uvid u Božje namjere. Navodi san franačkog kralja Guntramna (*HL III*, 34) i svoga pradjeda Lopihisa (*HL IV*, 37), ukazanje dobrog i zlog anđela u Paviji (*HL VI*, 5), mučenika sv. Savina koji se bori uz spoletskog vojvodu Ariulfa (*HL IV*, 16), sv. Ivana Krstitelja koji odvrća lopova od pljačke groba kralja Rotarija (*HL IV*, 47) i zloduha u obličju muhe (*HL VI*, 6), te proročanstvo sv. Severina o propasti Rugijaca (*HL I*, 19), o dosegu langobardske vlasti u Italiji (*HL III*, 32), sv. Benedikta o sudbini redovnika montekasinskog samostana (*HL IV*, 17) i o langobardskom slomu (*HL V*, 6). Kao kršćanin, Pavao je vjerovao i u čuda jer su ona dokaz sveprisutnosti Božje sile pa opisuje čudesno ozdravljenje Venancija Fortunata i njegova prijatelja Feliksa (*HL II*, 13), kako je sv. Hospicije izliječio langobardskog ratnika načinivši tek znak križa (*HL III*, 2), kako je među okupljene klerike pala paučina kad je osuđeno heretičko učenje u Konstantinopolu, što je obznanjivalo da je krivovjerje istjerano (*HL VI*, 4), kako je u Paviji kuga jenjala nakon što su iz Rima bile donesene moći sv. Sebastijana (*HL VI*, 5) i kako je biskup Ivan Bergamski ukrotio izrazito divljeg konja kojeg mu je pripremio kralj Kuninkpert (*HL VI*, 8).

Svijet Pavlove *Povijesti Langobarda* ima svoje veće i manje junake i zlikovce, kako među vladarima i odličnicima tako i među klericima i običnim ljudima. Dok su legendarni vođe Ibor i Ajon izvršnici pod čijim vodstvom započinje langobardska seobena epopeja, ali koji se za savjet obraćaju svojoj majci (*HL I*, 3), a prvog kralja Agelmunda krasi poglavito samilost (*HL I*, 15), Lamision je već velik junak koji, usvojen poput kakva Mojsija u kraljevsku obitelj, odrasta u snažnog i ratobornog mladića i predvodi Langobarde u pobjedi nad neprijateljem kako bi se osvetili za nanesenu im sramotu, stvorivši od njih srčanije ratnike (*HL I*, 15-17). Niz vladara koji se odlikuju ratničkim vrlinama nastavlja se Alboinom, hrabrim i odvažnim (*HL I*, 23, 24), ratobornim junakom čiju plemenitost, slavu, junaštvo i ratnu sreću veličaju pjesme (*HL I*, 27; *II*, 28), a pritom je i jako darežljiv (*HL II*, 12), no ujedno i uvredljivo nesmotren u pijanstvu (*HL II*, 28); Klefonom, najplemenitijim među Langobardima, koji se mačem i protjerivanjem obračunava s rimskim moćnicima, ali i sam pogiba od mača (*HL II*, 31); Agilulfom, smionim, ratobornim te tjelesno i duševno sposobnim za kraljevanje (*HL III*, 35); Rotarijem, snažnim i pravednim mužem iako okaljanim arijanskim krivovjerjem (*HL IV*, 42); te Grimoaldom, vrlo ratobornim i posvuda slavnim (*HL IV*, 46), vještim i lukavim vojskovođom (*HL V*, 5, 19), ali i odviše lakovjernim, zbog čega podliježe opakim utjecajima, a da zapravo želi činiti dobro (*HL V*, 2), pa nagrađuje i hvali vjernost (*HL V*, 3, 4), no ujedno je i osvetoljubiv, prožet mržnjom (*HL V*, 26, 27) i sposoban za nasilje (*HL V*, 27), iako mu se pripisuje i blagost, pobožnost i velika predanost kršćanstvu (*HL V*, 2). Aripert I. pak pokazuje brigu za Crkvu jer je sagradio, ukrasio i nadario bazilikom Sv. Spasitelja u Paviji (*HL IV*, 48), dok je Perktarit pobožan i pravovjeran, ustrajan u pravednosti i velikodušan prema siromasima (*HL V*, 33), podiže samostan Presvete Djevice

i Sv. Agate te ga bogato nadaruje (*HL V*, 34), a pod njegovom su vladavinom Langobardi živjeli u miru i spokoju (*HL V*, 36). Kuninkpert je loše započeo jer je štitio tridentskog vojvodu Alahisa koji se pobunio protiv njegova oca Perktarita (*HL V*, 36) i legao s drugom ženom iako je već imao suprugu (*HL V*, 37), a bio je i sklon pijanstvu i tupe pameti (*HL V*, 40). No, ove su mane i pogreške bile natkriljene mnogim dobrima i ratničkom hrabrošću kojima je bio obdaren (*HL VI*, 17), kao i mekoćom srca (*HL V*, 40), zbog čega je uživao podršku među ljudima i klerom (*HL V*, 39, 41) te uistinu bio voljen od svih (*HL VI*, 17), imao je i Boga na svojoj strani jer se uz njega borio arhandeo Mihael (*HL V*, 41), a dao je sagraditi i samostan Sv. Grgura (*HL VI*, 17). I Aripert II. je označen kao skroman, pobožan čovjek, posvećen milosrđu i ljubitelj pravde, kao vladar podan brizi za svoj ugled u narodu koji lukavo nastoji odvratiti tuđinsku opasnost od kraljevstva (*HL VI*, 35), iako je na vlast došao svrgnućem i umorstvom zakonitog kralja Liutperta (*HL VI*, 19, 20), nasilno kaznio Ansprandove rođake (*HL VI*, 22) i k tome pobjegao s bojnog polja (*HL VI*, 35); no, Pavao kao da te nepriličnosti opravdava tvrdnjom da su tada vladala barbarska vremena (*HL VI*, 35). Ansprand je mudar i znamenit (*HL VI*, 17), po svemu izvanredna osoba s kojom su se rijetki mogli mjeriti (*HL VI*, 35). Najveći je junak među vladarima Liutprand koji u sebi združuje sve najvažnije kvalitete, čovjek je velike odvažnosti i sklon praštanju (*HL VI*, 38), vrlo mudar i oštrouman, pobožan i miroljubiv, moćan ratnik, ali blag prema grešnicima, neporočan i pošten, ustrajan u molitvi i darežljiv u milodarima, hranitelj puka i proširitelj zakona, usporediv s mudracima, iako nepismen, preslavan kralj koji podiže crkve (*HL VI*, 58).⁷⁰

Pohvale su zaslužili i furlanski vojvoda Gizulf, muž sposoban u svakom pogledu (*HL II*, 9), čovječuljak iz posluge kralja Godeperta koji je časno osvetio pogibiju svoga gospodara usmrтивši Garipalda, iako je sam pritom stradao (*HL IV*, 51), tridentski vojvoda Gaidoald, dobar čovjek i katolik (*HL IV*, 10), Sezuald, odgojitelj beneventskog vojvode Romualda, koji pogiba po zapovijedi cara Konstanta II. jer je unatoč zabrani ohrabrio branitelje Beneventa (*HL V*, 8), Munihis koji se jedini pokazao hrabrim i muževnim u boju protiv Slave na pod vodstvom furlanskog vojvode Ferdulfa (*HL VI*, 24), furlanski vojvoda Pemon, oštrouman i mudar čovjek na korist domovini (*HL VI*, 26), iako se sukobio s jednim crkvenim poglavarom, akvilejskim patrijarhom Kalistom i čak ga htio ubiti (*HL VI*, 51), langobardski ratnik Herfemar koji je odvažnim

⁷⁰ Broj je Liutprandovih vrlina tolik da se njihov spoj u jednoj osobi doima neuvjerljivim (usp. i BULLOUGH 2006, 100). Osim što je Pavao zacijelo htio prikazati sve karakteristike idealnog vladara, možda je pritom kanio ostvariti i poveznicu s franačkim kraljem Karlom Velikom, za kojeg vrela, pored brojnih karakternih superlativa, također ističu da je bio nepismen (Einhard, *Život Karla Velikog*, c. 25). Ta se poveznica čini napose vjerojatnom u svjetlu Pavlova opisa bliških veza između Liutpranda i Karlova djeda Karla Martela, odnosno činjenice da je Liutprand posinio Pipina Malog (*HL VI*, 53) i bio postojan franački saveznik (*HL VI*, 54, 58), pa se možda smije zaključiti da je u Pavlovim očima Karlo Veliki bio istinski nasljednik Liutprandove vlasti i vladarskih kvaliteta.

otporom pred progoniteljima zaslužio oprost od kralja Liutpranda (*HL VI*, 51) te vinčencanski vojvoda Peredej koji pogiba hrabro se boreći (*HL VI*, 54). Pavao se divi i presnažnom Peredeju koji je na prijevaru bio uvučen u zavjeru protiv Alboina (*HL II*, 28), a nalik Samsonu se osvetio, jer su ga po nalogu bizantskog cara nepravedno oslijepili u Carigradu (*HL II*, 30).

Znatan je broj klerika i vjerskih uglednika koje Pavao veliča zbog svetosti, pobožnosti, mudrosti, časnosti, učenosti i čudotvorstva: sv. Severina iz Norika (*HL I*, 19), sv. Benedikta (*HL I*, 26), papu Grgura I. Velikog (*HL I*, 26; *III*, 24; *IV*, 5, 29), sv. Hospicija (*HL III*, 1, 2), papu Pelagija (*HL III*, 24), sv. Kolumbana (*HL IV*, 41), pavijske biskupe Damjana (*HL V*, 38) i Petra (*HL VI*, 58), pavijske đakone Tomu (*HL V*, 38) i Senona (*HL V*, 40), bergamskog biskupa Ivana (*HL VI*, 8), metzskog biskupa Arnulfa (*HL VI*, 16), mediolanskog nadbiskupa Benedikta (*HL VI*, 29), akvilejskog patrijarha Serena (*HL VI*, 33), opata Petronaksa (*HL VI*, 40), svećenika Zahariju (*HL VI*, 40), tarvizijskog arhiđakona, zatim akvilejskog patrijarha Kalista (*HL VI*, 45) te čudotvorce i proroke Baodolina i Teudelapija (*HL VI*, 58).

Na drugom kraju prosudbene ljestvice stoje različiti nedostojnici. Kralj Vahon zapravo je ubojica i uzurpator: usmrtio je strica Tatona kako bi se domogao prijestolja i porazio bratića Hildehisa koji je do smrti ostao bjegunac (*HL I*, 21), Alboinov štitonoša Helmehis okrutniji je od svake zvijeri i opak ubojica (*HL II*, 28, 29), veronski vojvoda Gizelpert opljačkao je Alboinov grob i tašto se hvalisao da je osobno vidio kralja (*HL II*, 28), Rodoald je oskrvnuo ženu neimenovanog Langobarda i zbog toga bio ubijen (*HL IV*, 48), Garipald, poslanik kralja Godeperta, umjetnik je obmane, začetnik čitava zla, jer je skrivio da je beneventski vojvoda Grimoald ubio kralja Godeperta (*HL IV*, 51), furlanski vojvoda Lup, namjesnik u Paviji za izbivanja kralja Grimoalda, vladao je obijesno, a potom se pobunio znajući da se kralju neće svidjeti nepravda (*HL V*, 18), Alahis, isprva tridentski vojvoda, zlosretnik je koji je iz oholosti ustao protiv Perktarita zaboravivši na sva učinjena dobročinstva i prisegu danu kralju, zbog čega je dokinut mir u kraljevstvu Langobarda i učinjeni su strašno veliki pokolji pučanstva (*HL V*, 36), kao breški vojvoda snuje davno začetu opačinu i svrgava kralja Kuninkperta, oholi je prisvajatelj vlasti (*pervator regni*; *HL V*, 38) kojeg Pavao uporno naziva uzurpatorom (*tyrannus*; *HL V*, 38, 39, 40, 41), gaji mržnju prema klericima (ovu je njegovu osobinu povjesnik dvaput istaknuo, *HL V*, 38), vrijeđa ih i pogruđuje, obuzet je surovošću i okrutnim divljaštvom (*HL V*, 38), ali je silnika na kraju stigla zaslužena kazna jer je poginuo i od njega je ostala samo bezoblična i sakata strvina (*HL V*, 41), furlanski vojvoda Ferdulf čovjek je nepouzdan i ohol koji je, hoteći steći slavu pobjede nad Slavenima, sebi i Forojuljcima nanio velike štete (*HL VI*, 24), a spoletski vojvoda Tranzamund, Faroaldov sin, ustao je protiv oca (*HL VI*, 44) i dvaput je protiv kralja Liutpranda poveo drsku pobunu (*HL VI*, 55).

Pavlova podložnost stereotipima karakterističnima za srednjovjekovlje najbolje se vidi u njegovu odnosu prema ženama, koji se koleba u širokom rasponu od pohvale i naklonosti do žučljive kritike i potpuno prezrivog od-

bacivanja. Rijetko kome je Pavao pripisao tako niske i nedostojne pobude kao ženama koje jedva da je smatrao sposobnima za moralno ponašanje (*ostavile su koristan primjer kako da se očuva moralna čistoća — ako nečega takvog uopće i ima kod žena*, HL IV, 37). Osobito ogavne su Tatonova kći Rumetruda, Kunimundova kći i Alboinova supruga Rozemunda i Romilda, žena furlanskog vojvode Gizulfa. Rumetruda je bahata i uvredljiva, raspljena ženskim bijesom, prijektivna spletkarica, grozna zvijer, okrutna žena koja nalaže opako ubojstvo i tako izaziva rat između Herula i Langobarda (HL I, 20). Rozemunda je pak spremna na sve kako bi muževim umorstvom osvetila očevu smrt, upušta se u zavjeru, preljub i ucjenu, njezina je izdaja to veća što joj suprug, inače takav junak, pogiba kao kakav slabić u spletki ženice (*muliercula*; HL II, 28), spremna je na svaku pakost, ali propada po presudi samog Boga kao najopakija ubojica (HL II, 29). Napokon, Romilda je bezbožna bludnica koja je poželjela avarskog kagana, zavojevača na njezinu domovinu i ubojicu njezina muža, pa je, udovoljavajući svojoj pohoti, omogućila Avarima da osvoje i opljačkaju Forojulij, a građane odvedu u ropstvo. Tu je užasnu izdajicu stigla zaslužena kazna jer ju je kagan uzео samo na jednu noć za suprugu, a zatim je predao dvanaestorici Avara koji su je silovali i onda je dao nabiti na kolac (HL IV, 37). Prijekora vrijedne su i neimenovana bludnica, Lamisionova roditeljica, majka okrutnija od zvijeri, zbog pokušaja čedomorstva (HL I, 15), Giza, supruga rugijskog kralja Feleteja, koja je zajedno s mužem prezrela opomene sv. Severina (HL I, 19), bizantska carica Sofija koja izaziva silan strah u vojskovođi Narzesu (HL II, 5), zabranjuje mužu, caru Tiberiju, da blago razdjeljuje siromasima jer će država osiromašiti (HL III, 11) i sprema mu spletku (HL III, 12), te Ansprandova supruga Teodorada koja se, nakon što ju je zarobio kralj Aripert II., ženskom gorljivošću razmetala da će postati kraljicom pa je kažnjena odsijecanjem nosa i ušiju (HL VI, 22).

Pavao zna i pohvaliti. Gambara, majka Iborova i Ajonova, žena je oštra duha i razumna savjeta u čiju su se razboritost njezini sinovi često pouzdavali (HL I, 3), baš kao što se i car Tiberije dogovarao sa suprugom Sofijom o svom nasljedniku (HL III, 15). Pozitivan ženski utjecaj vidljiv je u primjerima Ingunde, sestre franačkog kralja, koja je postigla to da se njezin muž Herminigild preobratio s arijanske hereze (HL III, 21), potom perzijske kraljice Cezare koja je nagnala supruga da prihvati kršćanstvo (HL IV, 50), a naročito langobardske kraljice Teudelinde koja je paradigma dobre vladarice i vrle žene: smjerna je (HL III, 30), sviđa se podanicima i savjetuje s razboritim ljudima o važnim pitanjima (HL III, 35), predana je vjeri i odlikuje se dobrim djelima (HL IV, 5) te koristi Crkvi jer je na njezinu razboritu zamolbu kralj Agilulf prihvatio katoličanstvo i darovao Crkvi mnoge posjede (HL IV, 6), a na najčvršći njezin nagovor sklopio mir s papom Grgurom I. i Rimljanima (HL IV, 8). Franačka kraljica Brunihilda pokazala je samilost jer je svojim novcem otkupila nekoliko zarobljenika koje su Franci odveli iz tridentskih gradova, a tridentski ih biskup Agnel poveo sa sobom na povratku iz Franačke (HL IV, 1). Milosrđe je pokazala i Slavenka koja je spasila Pavlova pradjeda Lo-

pihisa te ga hranila i njegovala (*HL IV*, 37). Pohvale vrijedno je i kad podižu i nadaruju crkve i samostane poput Teudelinde (*HL IV*, 21), Viniperge, kćeri Agilulfove i Teudelindine (*HL IV*, 47), Perktaritove supruge Rodelinde (*HL V*, 34) i Teuderate, supruge beneventskog vojvode Romualda (*HL VI*, 1).

Pavao je svjestan i ženskih draži, tjelesne ljepote koju pripisuje kraljici Teudelindi (*HL III*, 30), Rimljanki Teodoti (*HL V*, 37) i Teodoradi (*HL VI*, 22). No, ljepota je opasna jer priziva grijeh, potiče požudu i navodi na preljub, kao što pokazuje primjer kralja Kuninkperta koji je spavao s Teodotom unatoč tome što je bio oženjen (*HL V*, 37). Spolno općenje izvan braka jest blud, a preljub je zlodjelo, bezbožan čin (*HL II*, 28). Najvažnije je za ženu da čuva čednost, pa tako Pavao piše da plemenite Romildine kćeri nisu slijedile majčinu požudu, nego su pribjegle lukavstvu da od Avara obrane nevinost, čime su pružile koristan primjer (*HL IV*, 37). Sumnja u preljub naročito šteti ugledu žene. Vinipergu, koja se udala za kralja Rodoalda, optužili su pred mužem za preljubništvo, a tek nakon što je njezin sluga pobijedio klevetnika u nazočnosti čitavog naroda, kraljica je vraćena u prijašnje dostojanstvo (*HL IV*, 47). Mudar je onaj muškarac koji kod žena smatra vrednijim smjerno vladanje, poniznost i čedni stid, a ne krasotu tijela (*HL VI*, 26).

Langobardi su dakako jedna od središnjih tema Pavlove povjesnice, a ponajprije njihova uloga u povijesti Italije. Jedinствен slijed langobardske povijesti u prve tri knjige, u kojima su glavni akteri kraljevi, u završne tri knjige poprimio je više silnica, razveden je na praćenje zbivanja u langobardskim vojvodstvima, poglavito furlanskom, beneventskom, spoletskom i trentskom. Usputno se pak spominju bergamski (*HL II*, 32; *IV*, 3, 13; *VI*, 18, 20), breški (*HL II*, 32; *V*, 36; *VI*, 50), čenedski (*HL VI*, 24), peruđanski (*HL IV*, 8; *VI*, 54), torinski (*HL III*, 30, 35; *IV*, 51; *VI*, 18), veronski (*HL II*, 28; *IV*, 13) i vičencanski vojvode (*HL VI*, 54),⁷¹ a gotovo potpuno su zapostavljena prostrana područja Langobardskog Kraljevstva, poput toskanskog vojvodstva u Lucci.⁷² U Pavlovoj predodžbi Langobardi nisu sigurni pobjednici, Božji odabranici, jer im je put trnovit.⁷³ Iz prapostojbine su ih potjerale oskudica i poplava (*HL I*, 2), a glad ih je pratila i dalje (*HL I*, 10), morali su se stalno boriti da očuvaju samosvojnost i osiguraju nesmetano proputovanje, protiv Vandala (*HL I*, 7, 10), protiv Asipita najprije lukavošću (*HL I*, 11), a potom uz pomoć hrabrog roba (*HL I*, 12), pa navodno i protiv Amazonki, premda Pavao to načelno odbacuje (*HL I*, 15). Kad su ponešto uživali u spokoju, odmah ih je sustigla kazna u vidu razornog bugarskog napada (*HL I*, 16). Iako su u osvetničkom boju što su ga bili povelili protiv Bugara Langobardi uspjeli nadvladati, početak nimalo nije bio junački jer su pred neprijateljem najprije

⁷¹ Pavao navodi i pavijskog vojvodu Zabana (*HL II*, 32), ali pavijsko vojvodstvo je postojalo samo tijekom tzv. "vladavine vojvoda", zatim vojvodu Mimulfa u San Giuliju d'Orta (*HL IV*, 3), treviskog vojvodu Ulfarija (*HL IV*, 3) i parmskog vojvodu Godeskalka (*HL IV*, 20).

⁷² Usp. BULLOUGH 2006, 90.

⁷³ Usp. GOFFART 1989, 385-386; PLASSMANN 2006, 214-215.

pobjegli u tabor (*HL I*, 17). U Rugiju su se pak mogli preseliti zato što je vojskovođa Odoakar, ispunjujući zapravo proročanstvo sv. Severina, potukao i preselio Rugijce (*HL I*, 19), a i langobardska je pobjeda nad Herulima više prikazana kao posljedica nesmotrenosti i prevelikog pouzdanja herulskoga kralja negoli langobardske bojovnosti (*HL I*, 20). Uostalom, razdor su skrivili Langobardi, jer je herulski kralj osvećivao bratovo ubojstvo. Pavao ističe i da su Langobardi okrutno usmrćivali poražene Herule na bijegu i da su poslije počeli hotimice težiti za ratom, poglavito da prošire slavu svog junaštva (*HL I*, 20), što im je i uspjelo jer su se njihove česte pobjede daleko proćule (*HL II*, 1). Neprijateljstvo s Gepidima začela je Vahonova uzurpacija (*HL I*, 21), a novi, odlučujući rat između dva naroda izbio je jer su Langobardi činili Gepidima nepravde (*HL I*, 27). Štoviše, Langobardi su za saveznike uzeli Avare, o kojima Pavao nema lijepih riječi, a k tome su se ponovno pokazali nesmiljenim pobjednicima: tolikim su gnjevom divljali protiv poraženih da su ih sve sasjekli. Alboin je pak od lubanje protivničkog kralja napravio posudu za piće i mnoge Gepide odveo u ropstvo. Takva svirepost i neosjetljivost nisu prošle nekažnjeno i u konačnici su Alboina stajale života. Svoju krvožednost Langobardi su kasnije pokazali i protiv Burgunda (*HL III*, 3), ali i u tome su mogli odigrati ulogu Božjeg oruđa kojim se kažnjava nedostojan kršćanski puk u južnoj Franačkoj (*HL III*, 1).

Dolazak u Italiju nije iz Pavlove perspektive nagrada Langobardima koji su time završili svoja stoljetna lutanja, nego Božja kazna Rimljanima jer su zavidjeli Narzesu i ishodili njegovu smjenu optuživši ga pred carem Justinom II., iako je učinio toliko dobra Italiji (*HL II*, 5).⁷⁴ Langobardi se pokreću na poziv Narzesa, zahvaljujući kojemu su Rimljanima nekoć učinili uslugu u borbi protiv Gota (*HL II*, 1), ali sada ne stižu kao rimski saveznici nego donose rat i smrt (*HL II*, 5). Osim toga, kuga je poharala Italiju (*HL II*, 4), a za njom je stigla i glad (*HL II*, 26). Tako je postavljena apokaliptična pozornica, a Alboin izrasta u Božje oruđe: Pavao slika gotovo starozavjetan prizor kada langobardski kralj, uspevši se na tzv. Kraljevu planinu, promatra pod sobom Italiju, svoj cilj (*HL II*, 8).⁷⁵ U nju ulazi bez otpora (*HL II*, 9), izručena mu je Božjom voljom na milost i nemilost, pogotovo stoga što je kuga, kako naglašava Pavao, pogodila najviše Venetiju i Liguriju, italske pokrajine koje su se prve našle na udaru napadača (*HL II*, 4, 26). Iako je Alboin pokazivao milost u osvajanju i poštedio kršćansko stanovništvo Pavije (*HL II*, 27), a krajevi koje je on zauzeo nisu toliko stradali (*HL II*, 32), langobardsko je zaposjedanje Italije, ukupno uzevši, ocijenjeno negativno: Langobardi su u suštini tek jedan od divljih, barbarskih naroda čiju je okrutnost iskusila nesretna Italija

⁷⁴ Također i GOFFART 1989, 389.

⁷⁵ Pavao ipak ne gradi do kraja paralelu s Mojsijem, nego čak naglašava etničku raznolikost langobardske vojske (*HL II*, 8, 26), što treba stvoriti dodatan odmak od predodžbe da bi Langobardi bili jedinstveni, Bogom izabrani narod poput Mojsijevih Izraelaca (PLASSMANN 2006, 212-213).

(*HL I*, 1), u strahu od njihova barbarstva iz Akvileje bježi patrijarh Pavao (*HL II*, 10), a u sedam godina ratovanja opljačkane su crkve, pobijeno svećenstvo, razrušeni gradovi, uništeno stanovništvo, usmrćeni plemeniti Rimljani te Italija najvećim dijelom podjarmljena (*HL II*, 32). Langobardi su nedvojbeno pokora Italije, no nije sve tako crno, jer Pavao još na početku povjesnice kaže da su kasnije sretno vladali u Italiji (*HL I*, 1), a nadodaje i to da je Alboinov ulazak u Paviju pobudio u ljudima nadu u bolju budućnost (*HL II*, 28).

Ta promjena nastupa u času kad Langobardi (čitaj: langobardski vojvode) “zajedničkom odlukom” (*communi consilio*) biraju za kralja Autarija (*HL III*, 16). Pozitivan presedan bio je učinjen izborom Klefona koji je na prijestolje također uzdignut “zajedničkom odlukom” (*HL II*, 31), jednako je tako voljom okupljenih Langobarda Agilulf potvrđen za kralja, nakon što ga je već bila odabrala kraljica Teudelinda (*HL III*, 35), a kraljem su “svi Langobardi” (*ab universis Langobardis*) proglasili i Perktarita (*HL V*, 33). Prekretnica se očituje i u tome što su se vojvode dragovoljno odrekli polovice svoje imovine u korist kralja – kolika je to suprotnost od vremena kad su iz puke pohlepe ubijali Rimljane – a Autari uzima i ime Flavije, čime se jasno nadovezuje na rimsku carsku tradiciju. Tim imenom, piše Pavao, sretno su se potom koristili svi langobardski kraljevi (*HL III*, 16). Znak je to da su Langobardi sada, barem načelno, bili spremni prihvatiti rimske vrijednosti. Sloga između vojvodâ i kralja i briga o općoj koristi umjesto o osobnim probicima, nastavlja Pavao, bila je uistinu čudesna jer nije bilo nikakvog nasilja, zasjeda, nezakonite prisile, pljački, krađa i razbojstava, nego je svatko živio kako želi, siguran i bez straha (*HL III*, 16). Autarijeva je vladavina i legitimirala langobardsku vlast nad Italijom: prema legendi koju donosi Pavao, Autari je nakon osvajanja Beneventa dojahao do Regija na samom rubu Italije i ondje dotakao vrškom koplja stup u moru, rekavši da će ovdje biti langobardska granica (*HL III*, 32). Dakako, Langobardi nisu nikad zavladao tako daleko na jugu, ali je uvrštavanje priče moglo, s jedne strane, smjerati ideološkom osnaživanju položaja Beneventske kneževine kao nasljednice langobardskih tradicija i, s druge strane, pružiti Karlu Velikom, koji je i sam uzeo naslov langobardskog kralja, osnovu za isticanje vlastitih prava naspram Beneventa i Bizanta.⁷⁶ Unatoč tome što je uloga Langobarda u italskoj povijesti dobila novu dimenziju, Pavao nimalo nije otupio kritičku oštricu pa u ocjeni njihovih daljnjih vojnopolitičkih poteza izričito navodi i da su sve uništavali (*HL IV*, 29). Povrh svega, Langobardi mu nisu uvijek bili po volji ni u vjerskom smislu, ali ih ne žigoše kao arijance, izuzevši kralja Rotarija (*HL IV*, 42), nego ih proglašava nezabošcima i nevjernicima (*HL IV*, 6, 16, 29) koji ustraju u svojoj zabludi (*HL IV*, 16: spoletski vojvoda Ariulf) ili se tek prigodice preobraćuju na kršćanstvo

⁷⁶ Doduše, i sami langobardski kraljevi smatrali su se vladarima Italije pa se tako Agilulf naziva “kraljem cijele Italije” (*rex totius Italiae*), a Kuninkpert je gospodar, otac, pastir i muž čiju smrt obudovjela Italija oplakuje u suzama (*Quem dominum Italia patrem atque pastore / Inde flebile maritum iam viduata gemet*) (usp. EWIG 1995, 562-563).

(*HL III, 3*: langobardski ratnik) odnosno prihvaćaju katoličku vjeru (*HL IV, 6*: kralj Agilulf), ali svejedno napadaju kršćanska svetišta poput montekasinskog samostana (*HL IV, 17*). Kasnije gotovo da se podrazumijeva kako su kršćani, jer langobardski kraljevi i vojvode podupiru osnivanje samostana i crkava. Čitatelj ipak ostaje uskraćen za Pavlovu napomenu o preobraćenju Langobarda, no preobrazba je očigledna jer Langobardi pod Liutprandom već istupaju u obranu pape (*HL VI, 49*). Napokon, sudbina je Langobarda neodvojivo povezana s vjerom zbog toga što, prema proročanstvu, za njih neprestano posreduje sv. Ivan Krstitelj, a kad njegova crkva u Monzi bude prezrena (dospije u ruke nedostojnika i bludnika, kako to tumači Pavao), langobardski će narod snaći propast (*HL V, 6*).

Niti Pavlov stav prema drugim narodima koje spominje u povjesnici nije jednoznačan. Osobito je kompleksan odnos prema Bizantincima i Italomljanima. Povjesnik je pun hvale za Justinijana I. (*HL I, 25*), čije je djelovanje uzor na svjetovnom polju kao što je djelovanje sv. Benedikta uzor na duhovnom polju.⁷⁷ Vojskovođa Narzes je budan u svojim dužnostima (*HL II, 4*), pobjednik nad Gotima (*HL II, 5*) i nad Francima koji su pljačkali i pustošili cijelu Italiju (*HL II, 2*), osvajač Italije zahvaljujući ratobornom i hrabrom zapovjedniku Dagisteju (*HL IV, 3*), nadasve pobožan muž, katolik, darežljiv prema siromasima, vrlo revan u obnovi crkava, izrazito predan u bdijenjima i molitvama, vojskovođa koji je pobjeđivao više Božjim zagovorom negoli oružjem (*HL II, 3*). Tiberije II. je pravedan, koristan, mudar, milostiv, pravičan i jako oprezan sudac, sjajan pobjednik, najiskreniji kršćanin, čovjek velike dobrote, spreman dati milostinju, nikoga nije prezirao i bio je voljen od svih (*HL III, 11, 15*). Maurikije je pak odvažan muž (*HL III, 15*) i koristan državi jer je često pobjeđivao neprijatelje (*HL IV, 26*). Njegovom ubojici Foki (*HL IV, 26*) upisao je Pavao u pozitivnu karakteristiku tek činjenicu da je papi priznao vrhovništvo i omogućio da se nekadašnji poganski hram Panteon preobrazi u crkvu Sv. Marije kod mučenika, ali je pod njegovom vladavinom trajao krvav građanski rat i napadački rat Perzijanaca koji su osvojili mnoge pokrajine i razarali crkve (*HL IV, 36*). I car Anastazije II. povoljno je prikazan jer je papi Konstantinu I. uputio pisma u kojima se izjasnio kao zaštitnik katoličke vjere i pristaša Šestog ekumenskog koncila (*HL VI, 34*). Žestokoj su kritici izloženi Justin II. koji je okarakteriziran kao lakom, preziratelj siromašnih, pljačkaš senatora, bezuman pohlepnik koji je razum izgubio odvrativši srce od Božjih zapovijedi, ali ipak pomaže Rimu kad je stanovništvo patilo od gladi (*HL III, 11*), i Konstant II. koji pokreće rat protiv Langobarda u Italiji, ali grozotu svog bijesa zbog neuspjeha okreće protiv Rimljana pa plijeni Rim od mjedenih i bakrenih ukrasa, teško pritišće stanovništvo na Siciliji i Sardiniji, u Kalabriji i Africi, uzima i liturgijsko posuđe i zavjetne darove, te na kraju podnosi kaznu zbog svih nanesenih zala jer ga ubijaju vlastiti ljudi (*HL V, 11*). Justinijan II. je nepopravljiv grešnik: na njegov bezbožan zahtjev je u Konstantinopol

⁷⁷ Usp. i GOFFART 1989, 387.

doveden papa Sergije I. jer nije htio potvrditi careve teološke zablude (*HL VI*, 11), a car je počinio mnoga nasilja nakon povratka na vlast, i to unatoč tomu što ga je od toga odvrćao papa Konstantin I., pred kojim se bio ponizio bacivši se ničice (dakle, učinio je proskinezu) i zamolio ga da posreduje radi njegovih grijeha, obnovivši pritom sve povlastice Rimske crkve (*HL VI*, 31). Negativno su ocijenjeni i Filipik i Leon III. Prvi je krivovjerac koji šalje papi Konstantinu pisma s heretičkim učenjem, zbog čega ga je Rim odbio prihvatiti (*HL VI*, 34), a drugi zapada u sve veće krivovjerno zlo, tjerajući ljude silom i laskanjem da se podvrgnu njegovim nalogima (*HL VI*, 49).

Pavao je svjestan veličine i važnosti Rimskog Carstva koje je preživjelo na istoku te blagonaklono sagledava borbu za održavanje istočnorimskih pozicija protiv različitih ugroza, pa čak i Langobarda. Otuda je i vojvoda Drokulf, koji je s langobardske prešao na carsku stranu te se hrabro i često borio protiv Langobarda, izrazito pozitivno prikazan (*HL III*, 18, 19). Iz Pavlovog gledišta jedno je Rimsko Carstvo (*HL I*, 25; *V*, 30; *VI*, 12), carevi koji stoluju u Konstantinopolu – grad je četiri puta nazvao samo “kraljevskim/carskim gradom” (*urbs regia*, *HL II*, 30; *III*, 13; *VI*, 34, 36), što odražava istočnorimsku perspektivu – rimski su carevi (*HL III*, 12), njihova je vlast rimska (*HL I*, 25), država kojom ravnaju je rimska (*HL IV*, 36), zakoni koje donose su rimski (*HL I*, 25), pokrajine kojima vladaju su rimske (*HL IV*, 36) i svi su njihovi podanici Rimljani (*HL IV*, 36; *V*, 11, 30; *VI*, 11), uključujući dakako i one koji žive u Italiji (*HL V*, 11). Za Istočne Rimljane rabi i grčko ime (Maurikije je prvi car grčkog roda, *HL III*, 15), ali najčešće u negativnom kontekstu (*HL II*, 5; *IV*, 46; *V*, 7, 10, 16), ističući grčku nevjernost (*HL V*, 8) i pohlepu (*HL V*, 11). Privrženost Carstvu nije bezuvjetna, jer su postupci Konstanta II. označeni kao nedostojni rimskog cara koji bi trebao djelovati u zaštitu Italije, a on ne samo da nije suzbio Langobarde, nego se u neuspjehu okrenuo i protiv vlastitih podanika. Time je Pavao zapravo posredno odrekao Istočnom Carstvu pravo na vlast u Italiji, iz razloga što nije bilo u stanju pružiti učinkovitu zaštitu Italomljanim (za razliku od Franaka). Stanovnici Italije redovito su označeni kao Rimljani, bilo kao podanici Istočnoga Carstva odnosno Ravenskoga egzarhata ili kao langobardski podložnici (*HL II*, 1, 4, 5, 26, 31, 32; *IV*, 3, 8, 16, 22, 28, 32, 33, 38, 42, 45; *V*, 11, 27, 28; *VI*, 40, 44, 49, 54, 56),⁷⁸ njihovo je podrijetlo rimsko (*HL V*, 37),⁷⁹ a i gradovi u Italiji su rimski (*HL IV*, 45; *VI*, 27, 36). Pavao je uglavnom iskazivao duboku sućut zbog nedaća, napose ratnih, s kojima su se Italomljani suočavali, pa govori o nesretnoj Italiji koja je iskusila okrutnosti brojnih barbarskih naroda (*HL I*, 1), langobardskom zlosilju uperenom protiv italskog stanovništva i gradova (*HL II*, 32) te o nepravdama kojima je istočnorimski car Konstant II. izvrnuo svoje italske podanike (*HL V*, 11).

⁷⁸ U *HL I*, 1, 4, 9 oznaku “Rimljani” Pavao je uporabio za stanovnike starog Rimskog Carstva. Sintagma “rimski narod” (*populus Romanus*) odnosi se na građane Rima (*HL V*, 11, 31; *VI*, 34).

⁷⁹ Napomena se izravno tiče plemkinje Teodote.

Međutim, nije propustio ni kritizirati njihove loše karakteristike, poput zavisti (*HL II, 5*), pakosti (*HL IV, 42*) ili ratoborne zanosljivosti (*HL VI, 54*).⁸⁰ Nije odobravao niti odviše agresivnu ratnu politiku ravenskih egzarha (*HL VI, 51, 54*), a još manje napade na biskupe (patricija Smaragda je opsjeo zao duh, *HL III, 26*) i na pape (*HL VI, 49*).⁸¹

Germski narodi općenito su nepovoljno ocijenjeni. Na samom početku djela Pavao je jasno svalio na njih krivnju za pustošenja i razaranja koja su iskusili Europa i dijelovi Azije, a napose Ilirik, Galija i Italija (*HL I, 1*). Povjesnik je posebno prozvao Gote, Vandale, Rugijce, Herule i Turcilinge, ali je uključio u kritiku i *druga divlja i barbarska plemena* koja su *prodrli iz Germanije* (*aliae feroces et barbarae nationes e Germania prodierunt, HL I, 1*). Stoga ne treba čuditi da pozdravlja pobjedu Narzesa i Langobarda koji su, kako kaže, uništili sve Gote u Italiji (*HL II, 1, 5*). Pavlov negativan stav prema Gotima ogleda se i u podatku da je gotski komes Vidin ustao protiv Narzesa upravo u trenutku kad su Italiju napali Franci (*HL II, 2*). Vizigoti se spominju jedanput, kao "hispanki Goti" (*Hispani Gothi*), čiji je kralj Levigild, bezbožnik zaražen arijanskom herezom, ubio vlastita sina Herminigilda kad se on preobratio na katoličanstvo, stvorivši od njega mučenika (*HL III, 21*). Vandali su predočeni prvenstveno kao langobardski neprijatelji (*HL I, 7, 10*), ali i kao poraženi u srazu s Justinijanom (*HL I, 25*). Gubitnici su i Rugijci koje je Odoakar raselio, otvorivši tako put Langobardima (*HL I, 19*). Takva rugijska sudbina potpuno je opravdana zato što su rugijski kralj Feletej i njegova supruga Giza odbijali savjete i opomene sv. Severina, pa snose punu odgovornost za propast svog naroda. Heruli su pohvaljeni zbog svoje ratničke vještine i brojnih pobjeda koje su im donijele slavu, no samouvjerenost ih je stajala potpunog sloma u sukobu s Langobardima (*HL I, 20*). Slično je i brentski kralj Sinduald, rodom Herul, postao žrtva svoje oholosti i ambicije jer se, premda je isprva bio saveznik Narzesov i za to bio nagrađen mnogim povlasticama, pobunio hoteći vladati pa je primio zasluženu kaznu: zarobljen je i obješen (*HL II, 3*). Turcilingi su navedeni tek usput, među narodima kojima ravna Odoakar, vladar Italije (*HL I, 19*), doduše u naslovu poglavlja označen kao turcilinški kralj.

Gepidi su moćan narod čiji vladari Turizind i Kunimund drže do običaja i pravde (*HL I, 24, 27*), pružaju utočište legitimnom langobardskom prijestolonasljedniku (*HL I, 21*) i hrabro se svim silama bore protiv udruženih Langobarda i Avara (*HL I, 27*), ali naposljetku su svedeni na langobardske i avarske podložnike (*HL I, 27; II, 26*). Franci su napadači na Italiju koji pusto-

⁸⁰ Patricij Grgur je naružen kao lukavi ubojica koji se služi varkom i krivokletnik (*HL IV, 38*).

⁸¹ Uz italskog prefekta Longina kao Narzesova nasljednika u upravi nad Italijom (*HL II, 5, 29, 30*), Pavao od ravenskih egzarha spominje patricija Smaragda (*HL III, 18, 26; IV, 25, 28, 32*), patricija Romana (*HL III, 26; IV 8, 12*), patricija Galinika (Galicin, *HL IV, 12, 20, 25*), patricija Eleuterija (*HL IV, 34*), patricija Grgura (*HL IV, 38*), patricija Skolastika (*HL VI, 34*) i patricija Pavla (*HL VI, 54*).

še uzduž i poprijeko (*HL II*, 2), ali i uspješno brane svoju državu od silovitih pljačkaških upada Langobarda (*HL III*, 1-4, 8), na što Pavao gleda s otvorenim simpatijama. Snažni su pa mogu uputiti i izazov Istočnom Carstvu (*HL III*, 17), no doživjeli su težak poraz od Langobarda koji su štitili svoju slobodu (*HL III*, 29), dok je druga langobardska pobjeda nad Francima bila plod ratnog lukavstva (*HL V*, 5). Niti Franci nisu imuni na nečasne ratne postupke, jer su u jednom od napada na Langobarde razorili u Italiji brojne utvrde, koje su im se predale nakon danih jamstava, i odveli njihove stanovnike u ropstvo (*HL III*, 31). Kažnjeni su bolešću koja je izbila u njihovim redovima i glađu koja ih je pritislula, pa su prinuđeni na povlačenje, a da nisu postigli pravi uspjeh. Stoga rješenje u odnosima Langobarda i Franaka ne nosi sukob nego suradnja, poput savezništva između franačkog majordoma Karla Martela i langobardskog kralja Liutpranda (*HL VI*, 53, 54).⁸² Očuvanje mira s Francima Pavao opisuje kao jednu od najvećih Liutprandovih briga (*HL VI*, 58). Od franačkih vladara osobito se pohvalno izražava o kralju Guntramnu, miroljubivom, poznatom po dobroti i predanom vjeri (*HL III*, 34), te o majordomima Pipinu Srednjem (Heristalskom), čovjeku čudesne hrabrosti i žestokom ratovođi (*HL VI*, 37), i njegovu sinu Karlu Martelu, koji se na vlast u Franačkoj uspeo Božjom voljom (*HL VI*, 42) i uspostavio dobre odnose s Langobardima uputivši svoga sina Pipina Malog kralju Liutprandu koji ga je posinio (*HL VI*, 53). Podatak je Pavlu zacijelo poslužio i za dodatno legitimiranje vladavine Pipinova sina Karla Velikog nad Langobardima. Bavarci (*HL III*, 10, 30) i Sasi (*HL II*, 6; *III*, 5) prikazani su kao langobardski saveznici, među kojima je snažna i langobardska tradicija (*HL I*, 27). Doduše, Sasi su se naposljetku odselili iz Italije jer im Langobardi nisu dopuštali da žive po vlastitom pravu, a na proputovanju kroz Franačku nisu zazirali ni od krađe ni od pljačke ni od prijevare (*HL III*, 6). Štoviše, vrativši se u staru domovinu, odbili su svaki sporazum s tamošnjim narodima, prvenstveno Svebima, te radije zaratili s njima, ali su dvaput uzastopce poraženi nakon čega su se, kako kaže Pavao, okanili ratovanja (*HL III*, 7). Ipak, i dalje su bili pripravnici na krvave sukobe s Francima (*HL IV*, 31). Steče se dojam da Pavlov odabir podataka o Sasima sugerira opravdanost franačke akcije protiv njih, jer je saska krvožedna ratobornost prijetnja sigurnosti Franačke. Usputno se pak spominju Svebi odnosno Alamani (*HL I*, 21; *II*, 4, 6, 15, 26; *III*, 18, 22; *IV*, 37) koje Pavao poistovjećuje (*HL III*, 15, 18), a predstavljeni su kao langobardski podložnici (*HL I*, 21, 26), odlučni borci za vlastitu slobodu (*HL III*, 7) i privremeni franački saveznici (*HL III*, 22). Određenu pozornost dobili su i

⁸² BULLOUGH 2006, 97 ističe da su Franci u *Povijesti Langobarda* prikazani uglavnom kao neprijatelji, ali zanemaruje okolnost da je Pavao krivnju za to neprijateljstvo dijelom prebacio i na Langobarde koji su također napadali Franačku. Uostalom, mnogo veću težinu stavio je na međusobno potpomaganje i miroljubivost, jamačno hoteći pokazati da je to pravi put u odnosima između dva naroda, unatoč tome što u njegovo doba više nije postojalo samostalno Langobardsko Kraljevstvo.

Anglosasi (*HL III, 25; IV, 22; V, 30, 37; VI, 15, 28, 37*), s time da su vijesti o njima uglavnom ograničene na odnose s papinstvom i kristijanizaciju.

Zamjetan interes pokazao je Pavao za Avare, Slavene i Saracene, što nije neobično s obzirom na njihov utjecaj na prilike u Italiji. Avari, koje imenski poistovjećuje s Hunima (*HL I, 27; II, 10; IV, 11, 26, 37*), prikazani su u nepovoljnom svjetlu, njihova vlast nad Gepidima je okrutna (*HL I, 27*), Droktulfov epitaf ih naziva strašnima (*HL III, 19*), ratuju protiv Franaka (*HL II, 10; IV, 11*) i Istočnog Carstva (*HL III, 19; IV, 26*), napadnute oblasti pale, pljačkaju i pustoše (*HL IV, 37; V, 20*), a avarski je kagan lažljiv i zloban (*HL IV, 37*). S druge strane, langobardski vladari održavaju dobre odnose s Avarima, sklapaju saveze i mirovne ugovore (*HL I, 27; IV, 4, 12, 24; VI, 58*), Avari i Langobardi surađuju jedni s drugima i potpomažu se (*HL IV, 20, 24, 28*). Avari primaju izbjeglog Perktarita (*HL IV, 51*), ali mu i nalažu da ode kako ne bi protiv sebe izazvali kralja Grimoalda (*HL V, 2*), postaju sredstvo kojim Grimoald kažnjava furlanskog vojvodu Lupa (*HL IV, 19*), no u tome leži i opasnost po langobardska područja (*HL V, 20*), pa se kralj morao uteći lukavstvu da bi ih potaknuo na odlazak iz Italije (*HL V, 21*). Zbog toga je nužno očuvati mir s njima (*HL VI, 58*). Slaveni su također prijetnja, njihovi odredi pustoše Istru (*HL IV, 40*), protiv njih ratuju Bavarci s promjenljivim uspjehom (*HL IV, 7, 10, 39*), ali i Langobardi (*HL IV, 38, 44; V, 23; VI, 24, 45, 52*), koji doduše katkad djeluju i u savezu sa Slavenima (*HL IV, 24, 28*), a pojedini langobardski odličnici čak se i sklanjaju kod njih (*HL V, 22; VI, 51*). Napokon, i Pavlova je pradjeda Lopihisa spasila jedna Slavenka (*HL IV, 37*). Strah su Slavenima utjerali ponajprije furlanski vojvode (*HL V, 23; VI, 45*), iako ih ne treba izazivati, što je bila pogreška furlanskog vojvode Ferdulfa (*HL VI, 24*). Bugari se pojavljuju vrlo rano u povjesnici kao napadači iz potaje (*HL I, 16*), ali Langobardi im nisu ostali dužni (*HL I, 17*). Kasnije već imaju pozitivnu ulogu jer su spremni na miran suživot s Langobardima u Italiji (*HL II, 26; V, 29*) i nanose poraz Saracenicima (*HL VI, 47*), a pomažu i istočnorimskom caru Justinijanu II. da se vrati na prijestolje (*HL VI, 31*). Saraceni su pak krajnji negativci: pogan i Bogu mrzak narod (*HL VI, 10*) koji čini pokolje (*HL V, 13*), pljačka (*HL V, 13; VI, 48*) i oskvrnjuje kršćanska svetišta (*HL VI, 48*), osvajači koji nadiru bez prestanka, hvatajući se u koštac s Istočnim Rimljanima i Francima (*HL V, 13; VI, 10, 11, 36, 46, 47, 48, 54*), ali mogu biti poraženi, Božjom voljom (*HL VI, 47*) i zajedničkim trudom (*HL VI, 46, 54*). Napokon, Pavao se rubno dotiče i Perzijanaca koji su protivnici Carstva. Nadmoćno ih pobjeđuje Tiberije II. Konstantin (*HL III, 12*), ali za Fokine vladavine osvajaju carske pokrajine i ruše crkve (*HL IV, 36*). Njihova je preobrazba moguća jedino prihvatanjem kršćanske vjere (*HL IV, 50*).

Naposljetku, valja pokušati odgovoriti i na pitanje kakav je Pavao historiograf. Već je bilo rečeno da mu je tradicija s tim u vezi dodijelila istaknuto mjesto, utvrdivši njegovu slavu i spisateljsku vještinu. Nema sumnje da je Pavao pažljivo gradio cjelinu svoje povijesti, hoteći oteti zaboravu povijest naroda kojemu je i sam pripadao, ali i pružiti vrijedne primjere i dati smjernice za djelovanje u sadašnjosti. Ta praktična vrijednost povijesti jedno je od

temeljnih Pavlovih historiografskih polazišta koje je mogao usvojiti iz uvoda u Bedinu *Crkvenu povijest engleskog naroda*.⁸³ Slažući mozaik zasnovan na pisanim izvorima, vlastitim spoznajama i usmenoj predaji, Pavao je uvijek na umu imao uvriježeno mišljenje kako je korisnost pisanja o prošlosti prvenstveno u općim poukama za život u skladu s kršćanskim moralnim i vjerskim zasadama. Njegovi vrijednosni sudovi neodvojivo su povezani s takvim stavom. On nije lišen ni političkih prosudbi, u kojima se ogleda težnja za boljitkom njegove italske domovine bez obzira na to tko njome u datom trenutku vlada. Otuda je i pobornik savezništava, sporazuma i složnosti radi zaštite općih interesa, legitimist sklon miroljubivom pristupu, ali ne odstupajući od prava na obranu vlastite slobode i samostalnosti ako su ugrožene. Pišući s punom sviješću o političkim prilikama u Italiji njegova doba, Pavao je mogao svojoj povjesnici namijeniti dvostruki cilj: pokazati novim frančkim gospodarima da su Langobardi bili legitimni vladari Italije i da slom njihova kraljevstva (koji se, anticipiran u povjesnici u naznakama, tumači kao posljedica pada iz Božje milosti) ne treba nužno značiti i kraj međusobnog jednakovrijednog prihvaćanja i spremnosti na ravnopravnu suradnju (u protivnom bi i Langobardi imali pravo ustati protiv Franaka ako bi ovi gazili njihove slobode), te osnažiti samosvijest beneventskih knezova koji su ostali jedini izvorni nositelji langobardske tradicije, ali im i omogućiti da podrobnim uvidom u povijest Langobarda i Italije izbjegnu pogreške iz prošlosti.

Hrvoje Gračanin

⁸³ Usp. RAY 2006, 77-78.

IZVORI I LITERATURA ZA POVIJESNE STUDIJE

- AM: *Adriatica maritima*, Zadar
- AKSGW: *Abhandlungen der königlichen Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaft, philologisch-historische Klasse*, Leipzig
- ALONSO-NÚÑEZ, José Miguel (1991a), Aspectos del pensamiento historiográfico de San Isidor de Sevilla, u: *Aevum inter utrumque. Mélanges offerts à Gabriel Sanders*, Marc Van UJTFANGHE i Roland DEMEULENAERE (ur.), [Instrumenta Patristica 23], Den Haag: Nijhoff, 1-10
- ALONSO-NÚÑEZ, José Miguel (1991b), u: *LexMA V*, 557, s. v. *Johannes 68 von Biclaro*
- AMORY, Patrick (2003.), *People and Identity in Ostrogothic Italy, 489-554*, [Cambridge Studies in Medieval Life and Thought, Fourth Series], Cambridge: Cambridge University Press
- ANTOLJAK, Stjepan (1972.), Doseljenje Slavena (Hrvata) u Istru, *Susreti na dragom kamenu IV (Znanstveni skup posvećen Miji Mirkoviću)*, Pula: Viša ekonomska škola, 178-190
- ANTOLJAK, Stjepan (1978.), *Izvori za historiju naroda Jugoslavije. Srednji vijek*, Zadar: Filozofski fakultet
- ANTOLJAK, Stjepan (1985.), Prvi bojni pohod Hrvata (Slavena) na Sipont (642. god.), *AM* 4, 5-14
- ANTOLJAK, Stjepan (1987.), Istra i Langobardite, *Godišen zbornik na Filozofskiot fakultet na Univerzitetot vo Skopje*, knj. 14(40), Skopje, 49-79
- ANTOLJAK, Stjepan (1992.), *Hrvati u prošlosti. Izabrani radovi*, izabrao i uredio Stjepo Obad [Biblioteka znanstvenih djela, knj. 59], Split: Književni krug
- ANTOLJAK, Stjepan (1992.), *Hrvatska historiografija do 1918.*, knj. I-II [Biblioteka Hrvatske povjesnice], Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske
- ANTOLJAK, Stjepan (1995.), Odnos Hrvata i Langobarda u ranom srednjem vijeku, *RZPZH AZUd* 37/1995., 69-76
- ANTON, Hans Hubert Anton (1994.), Origo gentis – Volksgeschichte. Zur Auseinandersetzung mit Walter Goffarts Werk "The Narrators of Barbarian History", u: *Historiographie im frühen Mittelalter*, 262-307
- ANTON, Hans Hubert Anton (1997.), u: *Hauptwerke der Geschichtsschreibung*, 239-243, s. v. *Gregor von Tours*
- AT: *Antiquité tardive. Revue internationale d'histoire et d'archéologie (IVe – VIIIe s.)*, Paris – Turnhout
- AV: *Arheološki vestnik*, Ljubljana
- AZZARA, Claudio – GASPARRI, Stefano (2005.), *Le leggi dei Longobardi. Storia, memoria e diritto di un popolo germanico*, [Altomedioevo 4], Roma: Viella, 2005.
- BARADA, Miho (1931.), Vicende del codice manoscritto di Paolo Diacono "Historia Langobardorum", u: Frane BULIĆ, *Povodom pedesetogodišnjice jubileja "Vjesnika*

- za arheologiju i historiju dalmatinsku" (*Bulletin d'archéologie et d'histoire dalmate*) 1878 – 1928, Split: vlastito izdanje F. Bulića, 111-114
- BARNISH, Samuel J. B. (1984.), *The Genesis and Completion of Cassiodorus' Gothic History*, *Latomus* 43, 336-361
- BARNISH, Samuel J. B. (1992.), *The Variae of Magnus Aurelius Cassiodorus Senator*, uvodna studija, prijevod i komentar, [Translated Texts for Historians, vol. 12], Liverpool: Liverpool University Press
- BARTOLINI, Elio (1970.), *I Barbari. Testi dei secoli IV-XI scelti, tradotti e commentati*, Milano: Longanesi & C.
- BECKER, Wolfgang (1997.), u: *Hauptwerke der Geschichtsschreibung*, 46-49, s. v. *Beda Venerabilis*
- BLAIR, Peter Hunter (1970a), *The Historical Writings of Blair*, u: *La storiografia alto-medievale*, 197-221
- BLAIR, Peter Hunter (1970b), *The World of Bede*, London: Martin Secker and Warburg (pretisak Cambridge: Cambridge University Press, 1990.)
- BONAMENTE, Giorgio (2003.), *Minor Latin Historians of the Fourth Century A.D.*, u: *Greek and Roman Historiography in Late Antiquity*, 85-125
- BRACCIOTTI, Annalisa (1998.), *Origo gentis Langobardorum. Introduzione, testo critico, commento*, [Biblioteca di Cultura Romanobarbarica], Rim: Herder editrice e libreria
- BRADLEY, Dennis R. (1993.), *In altum laxare vela compulsus*. The "Getica" of Jordanes, *Hermes* 121, 211-236
- BRANDT, Miroslav (1995.), *Srednjovjekovno doba povijesnog razvitka*, Zagreb: Školska knjiga, ²1995.
- BREUKELAAR, Adriaan H. B. (1994.), u: *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon VII*, Verlag Traugott Bautz, 60-63, s. v. *Paulus Diaconus*
dostupno na: <http://www.bautz.de/bbkl/>
- BREUKELAAR, Adriaan H. B. (1994.), *Historiography and Episcopal Authority in sixth-century Gaul: the Histories of Gregory of Tours interpreted in their historical context*, [Forschungen zur Kirchen- und Dogmengeschichte 57], Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht
- BROGIOLO, Gian Pietro (2002.), *Oratori funerari tra VII e VIII secolo nelle campagne transpadane*, *HAM* 8 [= 8th International colloquium Carolingian Europe, Poreč – Split, May 23-27, 2001.], 9-31
- BROOKS, Dodie A. (1984.), *Gildas' De Excidio: its revolutionary meaning and purpose*, *StC* 18-19, 1-10
- BROWN, George Hardin (1987.), *Bede the Venerable*, [Twayne's English Authors Series, 443], Boston: Twayne
- BUCHWALD, Wolfgang – HOHLWEG, Armin – PRINZ, Otto (2003.) [BUHVALD, Wolfgang – HOLVEG, Armin – PRINC, Oto], *Leksikon pisaca, filozofa, teologa antike i srednjeg veka (grčki, latinski i vizantijski autori)*. *Tusculum leksikon*, preveo Albin Vilhar, Beograd: Dereta (prijevod djela *Tusculum-Lexikon griechischer und lateinischer Autoren des Altertums und des Mittelalters*)
- BUDAK, Neven (1994.), *Prva stoljeća Hrvatske*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada
- BULLOUGH, David (2006.), *Ethnic History and the Carolingians: An Alternative Reading of Paul the Deacon's Historia Langobardorum*, u: Christopher HOLDSWORTH i T. P. WISEMAN (ur.), *The Inheritance of Historiography 350-900*, [Exeter Studies in History 12], Exeter: University of Exeter, 85-105

Byzantina: *Byzantina*, Thessaloniki

- CAPO, Lidia (2004.), Paolo Diacono e il problema della cultura dell'Italia longobarda, u: Stefano GASPARRI (ur.), *Il regno dei Longobardi in Italia. Archeologia, società e istituzioni*, Spoleto: Fondazione Centro italiano di studi sull'alto medioevo, 235-325
- CARELLA, Silvio (2003.), Sainte-Sophie de Benevent et l'architecture religieuse longobarde en Italie meridionale, *HAM* 9 [= 14e reunion de l'Association pour l'Antiquite Tardive & 9th International Colloquium "L'Edifice culturel entre les periodes paleochretienne et carolingienne", Poreč, May 17-21, 2002.], 331-356
- Cass. Var.: Cassiodori Senatoris Variae*, prir. Theodorus MOMMSEN, u: *Monumenta Germaniae Historica. Auctores antiquissimi* 12, Berlin: Weidmann, 1894., 1-385
- CHRISTENSEN, Arne Soby (2002.), *Cassiodorus, Jordanes and the history of the Goths: studies in a migration myth*, Copenhagen: Museum Tusculanum Press
- CMA: *Concilium medii aevi. Zeitschrift für Geschichte, Kunst und Kultur des Mittelalters und der Frühen Neuzeit*, Göttingen
- COLLINS, Roger (1994.), Isidore, Maximus and the Historia Gothorum, u: *Historiographie im frühen Mittelalter*, 345-358
- CP: *Classical Philology*, Chicago
- CROKE, BRIAN (1987.), Cassiodorus and the *Getica* of Jordanes, *CP* 82, 117-134 (= Brian CROKE, *Christian Chronicles and Byzantine History, 5th-6th Centuries*, Aldershot – Brookfield: Variorum, 1992., VI)
- CROKE, Brian (2003.), Latin Historiography and the Barbarian Kingdoms, u: *Greek and Roman Historiography in Late Antiquity*, 349-389
- CURTA, Florin (1997.), Slavs in Fredegar and Paul the Deacon: medieval gens or 'scurge of God'?, *EME* 6, 141-167
- CURTIUS, Ernst Robert (1998.), *Europska književnost i latinsko srednjovjekovlje*, s njemačkog prev. Stjepan Markuš, red. Zlatko Šešelj, [Biblioteka Kultura i civilizacija], Zagreb: Naklada Naprijed, 21998.
- Einhard, *Život Karla Velikog: Einhard, Život Karla Velikog*, prevela Zvezdana Sikirić, uvodni tekstovi i komentar Lovorka Čoralić, Ivo Goldstein, Zvezdana Sikirić, uredio Ivo Goldstein, [Biblioteka *Latina et Graeca*, knj. 34], Zagreb: Latina et Graeca, 1992.
- EJ: *Enciklopedija Jugoslavije*, glavni urednik Miroslav Krleža, Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod, 1955. – 1971.
- EME: *Early Medieval Europe*, Oxford
- ENSSLIN, Wilhelm (1949.), *Des Symmachus "Historia Romana" als Quelle für Jordanes*, [Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, philosophisch-historische Klasse, 1948, Heft 3], München: Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften
- EWIG, Eugen (1995.), Misijska djelatnost latinske Crkve, u: *Velika povijest Crkve II*, Hubert JEDIN (ur.), [Biblioteka Centra za koncilsku istraživanja, dokumentaciju i informaciju "Kršćanska sadašnjost", sv. 19], Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 497-579
- FAVROD, Justin (1990.), Les Sources et la chronologie de Marius d'Avenches, *Francia* 17, 1-20
- FAVROD, Justin (1993.), *La Chronique de Marius d'Avenches (455-581)*, [Cahiers Lausannois d'Histoire Médiévale 4], Lausanne: Université de Lausanne
- FORETIĆ, Vinko (1956.), Korčulanski kodeks 12. stoljeća i vijesti iz doba hrvatske narodne dinastije u njemu, *Starine* 46, 23-44
- Francia: *Francia. Forschungen zur westeuropäischen Geschichte*, Paris
- GALONNIER, Alain (1996.), Anecdoton Holderi ou Ordo Generis Cassiodororum. Introduction, édition, traduction et commentaire, *AT* 4, 299-312

- GARCÍA MORENO, Luis A. (2005.), Por qué I. de S. quiso escribir una segunda versión de su Historia Gothorum?, u: *Famille, violence et christianisation au Moyen Age. Mélanges offerts à Michel Rouche*, Martin AURELL i Thomas DESWARTE (ur.), [Cultures et civilisations médiévales 31], Paris: Presses de l'Université de Paris-Sorbonne, 387-408
- GARDINER, Ken (1983.), Paul the Deacon and Secundus of Trento, u: *History and Historians in Late Antiquity*, Brian CROKE i Alanna M. EMMETT (ur.), Sydney – Oxford – New York – Toronto – Paris – Frankfurt: Pergamon Press, 1983., 147-154
- GASPARRI, Stefano (1993.), u: *LexMA VI*, 1825-1826, s. v. *Paulus Diaconus*
- GEBHARDT, Torben (2005.), Beda Venerabilis. Sein Leben, Werk und Einfluss auf den folgenden Generationen, u: *Quodlibet. Bochumer Arbeiten zur mittelalterlichen Geschichte*, Hiram KÜMPER i Michaela PASTORS (ur.), Eitorf: gata-Verlag, 31-49
- GERBERDING, Richard A. (1987.), *The Rise of the Carolingians and the Liber Historiae Francorum*, [Oxford Historical Monographs], New York: Clarendon Press – Oxford: Oxford University Press
- GILLET, Andrew (1998.), The Purposes of Cassiodorus' *Variae*, u: Alexander Callander MURRAY (ur.), *After Rome's Fall. Narrators and Source of Early Medieval History: Essays presented to Walter Goffart*, Toronto – Buffalo – London: University of Toronto Press
- GOFFART, Walter A. (1963.), The Fredegar Problem Reconsidered, *Speculum*, 206-241 (= Walter A. Goffart, *Rome's Fall and after*, London – Ronceverte: Hambledon Press, 1989., 319-354)
- GOFFART, Walter A. (1988.), *The Narrators of Barbarian History (A.D. 550–800): Jordanes, Gregory of Tours, Bede, and Paul the Deacon*, Princeton: Princeton University Press
- GOLDSTEIN, Ivo (1995.), *Hrvatski rani srednji vijek*, Zagreb: Novi Liber [Biblioteka Historiae, knjiga 1.] – Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu
- GPR: *Gestorum pontificum Romanorum vol. I: Libri pontificalis pars prior*, [Monumenta Germaniae Historica], izd. Th. Mommsen, Berlin: Weidmann, 1898.
- GRABOWSKI, S. (1980.), Jan Biclar i jego kronika, *Meander* 35, 63-73
- GRAČANIN, Hrvoje (2006a), u: *HE* 8, 333, s. v. *Pavao Đakon*
- GRAČANIN, Hrvoje (2006b), Povijesni komentar, u: *Prejasni muž komes Marcellin, Kronika*, uvodna studija, povijesni komentar i prilozi Hrvoje GRAČANIN, priredila i prevela Bruna KUNTIĆ-MAKVIĆ, [Biblioteka Latina & Graeca 36], Zagreb: Izdanja Antibarbarus 187-274
- GRAČANIN, Hrvoje (2007.), Gepidi, Heruli, Langobardi i južna Panonija, *SSI* 7, 7-64
- GRAFENAUER, Bogo (1988.), O Pavlu Diakonu in začetkih zgodovine Slovencev v novi domovini, u: *Pavel Diakon – Paulus Diaconus, Zgodovina Langobardov – Historia Langobardorum*, preveli Fran Bradač, Bogo Grafenauer, Kajetan Gantar, bilješke Bogo Grafenauer, Kajetan Gantar, studije Bogo Grafenauer, Maribor: Založba Obzorja, 295-320
- Greek and Roman Historiography in Late Antiquity*, Gabrielle MARASCO (ur.), Leiden – Boston: Brill, 2003.
- GRUNDMANN, Herbert (1987.), *Geschichtsschreibung im Mittelalter. Gattungen, Epochen, Eigenart*, [Kleine Vandenhoeck-Reihe 209/210], Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1987.

- HAM: *Hortus artium medievalium – Journal of the International Research Center for Late Antiquity and Middle Ages*, Zagreb
- HARRINGTON, Karl Pomeroy – PUCCI, Joseph – ELLIOTT, Alison Goddard (1997.), *Medieval Latin*, Chicago: University of Chicago Press, 21997.
- Hauptwerke der Geschichtsschreibung*, [Kröners Taschenausgabe Bd. 435], Stuttgart: Alfred Kröner Verlag, 1997.
- HE: *Hrvatska enciklopedija*, glavni urednik Dalibor Brozović, Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, od 1999.
- HEINZELMANN, Martin (1994a), Die Franken und die fränkische Geschichte in der Perspektive der Historiographie Gregors von Tours, u: *Historiographie im frühen Mittelalter*, 326-344
- HEINZELMANN, Martin (1994b), *Gregor von Tours: "Zehn Bücher Geschichte": Historiographie und Gesellschaftskonzept im 6. Jahrhundert*, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft
- Hermes: *Hermes. Zeitschrift für klassische Philologie*, Stuttgart
- HILLGARTH, Joselyn Nigel (1970.), Historiography in Visigothic Spain, u: *La storiografia altomedievale*, 261-311
- Historiographie im frühen Mittelalter*, Anton SCHARER i Georg SCHEIBELREITER (ur.), [Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichte 32], Wien – München: R. Oldenbourg Verlag, 1994.
- HOSU, Stjepan (1977.), Srednjovjekovna latinska književnost, u: *Povijest svjetske književnosti II*, Vladimir VRATOVIĆ (ur.), Zagreb: Liber i Mladost, 1977., 347-403
- HSR: *Historical Social Research*, Köln
- HUMPHRIES, Mark (1996.), Chronicle and Chronology: Prosper of Aquitaine, his methods and the development of early medieval chronography, *EME* 5, 155-175
- Il futuro dei Longobardi. L'Italia e la costruzione dell'Europa di Carlo Magno*, Carlo BERTELL i Gian Pietro BROGIOLO (ur.), [Katalog izložbe], Milano: Skira, 2000.
- I Longobardi*, Gian Carlo MENIS (ur.), Milano: Electa, 1990.
- Iord. Get.: Iordanis Romana et Getica*, prir. Th. MOMMSEN, u: *Monumenta Germaniae Historica. Auctores antiquissimi* 5.1, Berlin 1882., 53-138
- JONES, Leslie Weber Jones (1945.), The influence of Cassiodorus on medieval culture, *Speculum* 20, 431-442
- JONES, Putnam Fennel (1929.), *A Concordance to the Historia ecclesiastica of the Venerable Bede*, Cambridge: Medieval Academy of America
- KATIČIĆ, Radoslav (1998.), *Litterarum studia. Književnost i naobrazba ranoga hrvatskog srednjovjekovlja*, [Manualia Universitatis studiorum Zagrabiensis], Zagreb: Matica hrvatska (Biblioteka Theoria/Θεωρία)
- KERLOUÉGAN, François (1987.), *Le De Excidio Britanniae de Gildas: les destinées de la culture latine dans l'île de Bretagne au VIe siècle*, Paris: Publications de la Sorbonne
- KLAIĆ, Nada, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku* (1971.), [Manualia Universitatis studiorum Zagrabiensis], Zagreb: Školska knjiga
- KOLLAUTZ, Arnulf (1983.), Orient und Okzident am Ausgang des 6. Jahrhunderts. Johannes, Abt von Biclaram, Bischof von Gerona, der Chronist des westgotischen Spaniens, *Byzantina* 12, 463-506
- KRAUTSCHICK, Stefan (1983.), *Cassiodor und die Politik seiner Zeit*, [Habelts Dissertationsdruck, Reihe Alte Geschichte, Heft 17], Bonn: Habelt

- KRAUTSCHICK, Stefan (1997.), u: *Hauptwerke der Geschichtsschreibung*, 317-320, s. v. *Jordanes*
- KRIŽMAN, Mate (1997.), *Antička svjedočanstva o Istri*, (2. prerađeno i dopunjeno izdanje), [Povijest Istre, knj. 1.], Pula: Zavičajna naklada "Žakan Juri"
- KURELAC, Iva (2004.), *Illyrica Historia* Fausta Vrančića, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* 22 (2004): 173-187
- KURELAC, Miroslav (1965.), u: *EJ* 6, 440-441, s. v. *Pavao Đakon (Paulus Diaconus)*
- KURELAC, Miroslav (1997.), Narativni izvori, u: *Hrvatska i Europa – kultura, znanost i umjetnost. Svezak I. Srednji vijek (VII – XII. stoljeće) – rano doba hrvatske kulture*, Ivan SUPIČIĆ (ur.), Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti i AGM, 321-336
- LAMMA, Paolo (1968.), Il mondo bizantino in Paolo Diacono, u: *ISTI, Oriente e occidente nell'alto medioevo. Studi storici sulle due civiltà*, [Medioevo e umanesimo 5], Padova: Antenore, 197-214
- LAPIDGE, Michael – DUMVILLE, David (ur.), *Gildas: new approaches*, [Studies in Celtic History], Woodbridge: Boydell Press, 1984.
- La Storiografia altomedievale*, [Settimane di Studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo 17, 10-16 aprile 1969] I-II, Spoleto: Centro italiano di studi sull'alto medioevo, 1970.
- Latomus: *Latomus. Revue d'études latines*, Bruxelles
- LEVAK, Maurizio (2007.), *Slaveni vojvode Ivana. Kolonizacija Slavena u Istri u početnom razdoblju franačke uprave*, [Monografije iz hrvatske povijesti], Zagreb: Leykam international
- LexMA: *Lexikon des Mittelalters*, Robert-Henri BAUTIER – Robert AUTY – Norbert ANGERMANN (ur.), München – Zürich: Artemis & Winkler Verlag, 1980. – 1998.
- Longobardia e longobardi nell'Italia meridionale: le istituzioni ecclesiastiche*, u: *Atti del 2. Convegno internazionale di studi promosso dal Centro di Cultura*, [Convegno internazionale di studi promosso dal Centro di cultura dell'Università cattolica del Sacro Cuore (2; 1992; Benevento)], Giancarlo ANDENNA i Giorgio PICASSO (ur.), Milano: Vita e pensiero (Pubblicazioni dell'Università Cattolica del Sacro Cuore – Bibliotheca Erudita. Studi e documenti di storia e filologia 11), 1996.
- LUČIĆ, Ivan, *O kraljevstvu Dalmacije i Hrvatske (Ioannis Lucii De regno Dalmatiae et Croatiae)*, priredila i prevela Bruna KUNTIĆ-MAKVIĆ, uvodna studija i bibliografija Miroslav KURELAC, komentar Neven BUDAK, Ivo GOLDSTEIN, Bruna KUNTIĆ-MAKVIĆ i Miroslav KURELAC, Zagreb: VPA i Latina et Graeca [Biblioteka Latina et Graeca, knj. VII], 1986.
- LUISELLI, Bruno (1980.), Cassiodoro e la storia dei Goti, u: *Convegno internazionale. Passaggio dal mondo antico al medioevo da Teodosio a san Gregorio Magno (Roma, maggio 1977)*, [Atti dei Convegni Lincei 45], Roma: Accademia nazionale dei Lincei, 225-253
- LUISELLI, Bruno (1988.), Beda und die christliche Geschichtsschreibung der Spätantike und des Frühmittelalters, u: *Roma Renascens. Beiträge zur Spätantike und Rezeptionsgeschichte. Ilona Opelt von ihren Freunden und Schülern zum 9. 7. 1988 in Verehrung gewidmet*, Michael WISSEMAN (ur.), Frankfurt am Main: Verlag Peter Lang, 214-234
- MARGETIĆ, Lujo (1983.), *Historica et Adriatica. Raccolta di saggi storico-giuridici e storici*, traduzione di Anneliese Margetić, scelta e commento delle illustrazioni di

- Vanda Ekl, [Collana degli Atti Centro di ricerche storiche – Rovigno, n. 6]. Fiume – Trieste: Unione degli Italiani dell'Istria – Università popolare
- MARGETIĆ, Lujo (1992.), Neka pitanja boravka Langobarda u Sloveniji, *AV* 43, 149-173
- MARGETIĆ, Lujo (1995.), Srednjovjekovno pravo / potpoglavlje Langobardsko pravo, u: *Antika i srednji vijek. Studije*, Rijeka – Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti u Zagrebu, Vitagraf – Rijeka, Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci, 169-179
- MARGETIĆ, Lujo (1998.), *Opća povijest prava i države*, [Biblioteka Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci. Udžbenici], Rijeka: Pravni fakultet
- MARUŠIĆ, Branko (1962.), Langobardski i staroslavenski grobovi na Brešcu i kod Malih Vrata ispod Buzeta u Istri, *Arheološki radovi i rasprave* 2, Zagreb, 453-469
- MARUŠIĆ, Branko (et al.) (1995.), *Istra i sjevernojadranski prostor u ranom srednjem vijeku (materijalna kultura od 7. do 11. stoljeća) – L'Istrie et l'espace nordadriatique dans l'haute moyen age (la cultura materiale de le VIIe a le XIe siecle)*, [Monografije i katalogi – Monographies et catalogues, 4], Pula: Arheološki muzej Istre
- MATIJEVIĆ SOKOL, Mirjana (2002.), *Toma Arhidakon i njegovo djelo. Rano doba hrvatske povijesti*, [Knjižnica hrvatske povijesti i kulture, knj. 3], Jastrebarsko: Naklada Slap
- Meander: *Meander. Miesięcznik poświęcony kulturze świata starożytnego*, Warszawa
- MOMMSEN, Theodor (1861.), Die Chronik des Cassiodorus Senator vom Jahre 519 n. Chr., *AKSGW* 3, 547-696 (= dijelom pretiskano u: MOMMSEN, *Gesammelte Schriften* 7, Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, 1909., 668-690)
- MORTON, Catherine (1982.), Marius of Avenches, the "Excerpta Valesiana" and the Death of Boethius, *Traditio* 38, 107-136
- MUHLBERGER, Steven (1990.), *The Fifth Century Chroniclers: Prosper, Hydatius and the Gallic Chronicler of 452*, Leeds: Francis Cairns Ltd.
- NEŽIĆ, Dragutin (2000.), *Iz istarske crkvene povijesti*, Pazin: izd. Josip Turčinović i Pazinski kolegij – klasična gimnazija
- NODILO, Natko (1898.), *Historija srednjega vijeka za narod hrvatski i srpski. Sv. 1. Rimski svijet na domaku propasti i Varvari*, [Znanstvena djela za obću naobrazbu, knj. 1], Zagreb: Knjižara Jugoslavenske akademije
- NODILO, Natko (1900.), *Historija srednjega vijeka za narod hrvatski i srpski. Sv. 2. Bizantija i germanski zapad do smrti cara Justinijana I.*, [Znanstvena djela za obću naobrazbu, knj. 2], Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti
- NODILO, Natko (1905.), *Historija srednjega vijeka za narod hrvatski i srpski. Sv. 3. Varvarstvo otima mah nad Bizantijom, do smrti cara Heraklija*, [Znanstvena djela za obću naobrazbu, knj. 3], Zagreb: Mile Maravić
- NONN, Ulrich (1989.), *LexMA IV*, 884, s. v. *Fredegar (Fredegar-Chronik)*
- NORBERG, Dag (1980.), *Manuel pratique de latin médiéval*, Pariz: Editions A. & J. Picard & Cie, 1968., pretisak 1980. Engleski prijevod: R. H. Johnson
dostupno on-line na adresi:
<http://homepages.wmich.edu/~johnsorh/MedievalLatin/Norberg/index.html>
- NOVAK, Viktor (1952.), *Latinska paleografija*, Beograd: Univerzitet u Beogradu – Naučna knjiga
- O'DONNELL, James Joseph (1979.), *Cassiodorus*, Berkley – Los Angeles – London: University of California Press
- ORBINI, Mavro (1999.), *Kraljevstvo Slavena*, prevela Snježana Husić, uvodna studija Franjo Šanjek, [Biblioteka Povijest hrvatskih političkih ideja, kolo 1., knj. 2.], Zagreb: Golden marketing – Narodne novine

- O'SULLIVAN, Thomas D., *The De Excidio of Gildas. Its Authenticity and Date*, Leiden: Brill, 1978.
- Paolo Diacono e il Friuli altomedievale (secc. VI-X), [Atti del 14° Congresso internazionale di studio sull'alto medioevo, Cividale del Friuli – Bottenicco di Moimacco, 24-29 settembre 1999] I-II, Spoleto: Centro italiano di studi sull'alto medioevo, 2001.
- PLASSMANN, Alheydis (2006.), *Origo gentis. Identitäts- und Legitimitätsstiftung in früh- und hochmittelalterlichen Herkunftserzählungen* [Orbis mediaevalis. Vorstellungswelten des Mittelalters 7], Berlin: Akademie-Verlag
- PLRE II: *The Prosopography of the Later Roman Empire II: A.D. 395-527*, ur. J. R. Martindale, Cambridge: Cambridge University Press, 1980.
- POHL, Walter (1994.), Paulus Diaconus und die "Historia Langobardorum", u: *Historiographie im frühen Mittelalter*, 375-405
- PRELOG, Jan (1991.), u: *LexMAV*, 1944-1945, s. v. *Liber historiae Francorum*
- PRIBOJEVIĆ, Vinko (1997.), *O podrijetlu i slavi Slavena*, preveli Veljko Gortan i Pavao Knezović, priredio Miroslav Kurelac [Povijest hrvatskih političkih ideja, kol. I, knj. 1], Zagreb: Golden marketing – Narodne novine
- RAČKI, Franjo (1877.), *Documenta historiae Chroaticae periodum antiqam illustrantia*, [Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium 7], Zagrabiae: Sumptibus Academiae scientiarum et artium
- RAČKI, Franjo (1880.), "Scriptores rerum chroaticarum" pred XII. stoljećem, *Rad* 51, 140-207
- Rad: *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, Zagreb
- RAUKAR, Tomislav (1997.), *Hrvatsko srednjovjekovlje. Prostor, ljudi, ideje*, Zagreb: Školska knjiga [Biblioteka Clío Croatica] i Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta
- RAY, Roger (2006.), The Triumph of Greco-Roman Rhetorical Assumptions in Pre-Carolingian Historiography, u: Christopher HOLDSWORTH i T. P. WISEMAN (ur.), *The Inheritance of Historiography 350-900*, [Exeter Studies in History 12], Exeter: University of Exeter, 67-84
- REIMITZ, Helmut (2003.), Social Networks and Identities in Frankish Historiography. New Aspects of the Textual History of Gregory of Tours' *Historia*, u: Richard Corradini, Max Diesenberger i Helmut Reimitz (ur.), *The Construction of Communities in the Early Middle Ages. Texts, Resources and Artefacts*, [The Transformation of the Roman World 12], Leiden – Bristol: Brill, 2003., 229-268
- RHV: *Revue historique vaudoise*, Lausanne
- RITTER VITEZOVIĆ, Pavao, *Croatia rediviva – Oživljena Hrvatska*, prevela i priredila Zrinka Blažević, Zagreb: Latina et Graeca [Biblioteka Latina & Graeca, knj. 40], Hrvatski institut za povijest, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 1997.
- ROGAN, Helmut (1993.), *Paulus Diaconus – Laudator temporis acti. Königsdarstellung und Aufbauprinzip der Buchschlüsse als Antwort auf die Frage nach dem von Paulus intendierten Ende der Historia Langobardorum*, [Dissertationen der Karl-Franzens-Universität Graz 91,], Graz: Karl-Franzens-Universität
- ROHRBACHER, David (2002.), *The Historians of Late Antiquity*, London – New York, Routledge
- RZPZHUZD: *Radovi Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru*, Zadar

- SANTSCHI, Catherine (1968.), La chronique de l'évêque Marius, *RHV* 76, 17-34
- SCHEIBELREITER, Georg (1994.), Vom Mythos zur Geschichte. Überlegungen zu den Formen der Bewahrung von Vergangenheit im Frühmittelalter, u: *Historiographie im frühen Mittelalter*, 26-40
- SCHEIBELREITER, Georg (2002.), Gegenwart und Vergangenheit in der Sicht Fredegars, u: *The Medieval Chronicle II. Proceedings of the 2nd International Conference on the Medieval Chronicle, Universiteit Utrecht, Centre for Medieval Studies, Driebergen, Netherlands, 16-21 July 1999*, [Costerus New Series 144], Erik KOOPER (ur.), Amsterdam – New York – Bern – Frankfurt am Main – Paris – London: Rodopi, 212-222
- SIDWELL, Keith (1996.), *Reading Medieval Latin*, Cambridge: University Press, 2¹⁹⁹⁶.
- SMITH, Julia M. H. (1989.), u: *LexMA IV*, 1451, s. v. *Gildas*
Speculum: Speculum. A Journal of Mediaeval Studies, Cambridge
- SSL: *Scrinia Slavonica*, Slavonski Brod
- SOT, Michel (1995.), Les écrivains carolingiens connaissaient-ils les *Histoires* de Grégoire de Tours?, *Bulletin de la Société nationale des Antiquaires de France* 1995, Pariz, 132-134
- Starine: *Starine JAZU, Odjel za filozofiju i društvene nauke*, Zagreb
- StC: *Studia Celtica*, Aberystwyth
- ŠIŠIĆ, Ferdo (1925.), *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb: Naklada Školskih knjiga i Tiskara "Narodne novine", 1925. [Reprint izdanje: Nakladni zavod Matice hrvatske – Biblioteka Hrvatske povjesnice, Zagreb 1990.]
- ŠTIH, Peter (2001.), O seznamu škofov v Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum III*, 26, *ZbPFSR Supplement 1*, 105-116
- ŠTIH, Peter – SIMONITI, Vasko (2004.), *Slovenska povijest do prosvjetiteljstva*, novo dopunjeno izdanje, sa slovenskog prevela Anamarija Paljetak, [Povijesna knjižnica, knj. 5], Zagreb: Matica hrvatska
- TEKAVČIĆ, Pavao (1970.), *Uvod u vulgarni latinitet (s izborom tekstova)*, [Manualia Universitatis studiorum Zagrabiensis], Zagreb: Sveučilište u Zagrebu
- THOMPSON, Alexander Hamilton (ur.) (1935.), *Bede: his life, times and writings. Essays in Commemoration of the Twelfth Centenary of his Death*, Oxford: Clarendon Press (pretisci New York: Russell and Russell, 1966.; Oxford: Oxford University Press, 1969.)
- TÖNNIES, Bernhard (1989.), *Die Alamerttradition in den Quellen zur Geschichte der Ostgoten*, [Beiträge zur Altertumswissenschaft Bd. 8], Hildesheim – Zürich – New York: Olms – Weidmann
- Traditio: *Traditio. Studies in Ancient and Medieval History, Thought and Religion*, New York
- TVRTKOVIĆ, Tamara (2009.), *Između znanosti i bajke – Ivan Tomko Mrnavić*, Zagreb – Šibenik: Hrvatski institut za povijest i Gradska knjižnica "Juraj Šižgorić"
- VANDERPUTTEN, Steven (2001.), Typology of Medieval Historiography Reconsidered: a Social Re-interpretation of Monastic Annals, Chronicles and Gesta, *HSR* 26, 141-178
- WAGNER, Norbert (1967.), *Getica. Untersuchungen zum Leben des Jordanes und zur frühen Geschichte der Goten*, [Quellen und Forschungen zur Sprach- und Kulturgeschichte der germanischen Völker, Neue Folge 22 (146)], Berlin: Walter de Gruyter & Co

- WAITZ, Georg (1878a) (prir.), Origo gentis Langobardorum, u: *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Langobardicarum et Italicarum saec. VI-IX*, Hannover: Hahnsche Buchhandlung, 1-6
- WAITZ, Georg (1878b) (prir.), Historia Langobardorum codicis Gothani, u: *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Langobardicarum et Italicarum saec. VI-IX*, Hannover: Hahnsche Buchhandlung, 7-11
- WAITZ, Georg (1878c) (prir.), Epitomae ex Pauli historia factae, u: *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Langobardicarum et Italicarum saec. VI-IX*, Hannover: Hahnsche Buchhandlung, 193-197
- WAITZ, Georg (1878d) (prir.), Pauli continuationes, u: *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Langobardicarum et Italicarum saec. VI-IX*, Hannover: Hahnsche Buchhandlung, 198-216
- WAITZ, Georg (1878e), Pauli Historia Langobardorum [praefatio], u: *Pauli Historia Langobardorum*, prir. Georg WAITZ, *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum*, vol. 48, Hannover: Hahnsche Buchhandlung, 1-48
- WAITZ, Georg (1878f), Apparatus criticus ad Pauli Historiam Langobardorum pertinens, u: *Pauli Historia Langobardorum*, prir. L. BETHMANN i G. WAITZ, *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Langobardicarum et Italicarum saec. VI-IX*, Hannover 1878., 45-187
- WALLACE-HADRILL, John Michael (1960.), *The Fourth Book of the Chronicle of Fredegar with its Continuations*, [Nelson's Medieval Texts], New York: Greenwood Press
- WALLACE-HADRILL, John Michael (1962.), Fredegar and the History of France, u: WALLACE-HADRILL, *The Long Haired Kings and Other Studies in Frankish History*, London: Butler & Tanner Ltd, 71-94
- WALLACE-HADRILL, John Michael (1988.), *Bede's Ecclesiastical history of the English people: a historical commentary*, Oxford: Clarendon Press – New York: Oxford University Press
- WEISENSTEINER, Johann (1994.), Cassiodor/Jordanes als Geschichtsschreiber, u: *Historiographie im frühen Mittelalter*, 308-325
- WES, Marinus Antony (1967.), *Das Ende des Kaisertums im Westen des Römischen Reichs, Aus dem Holländischen übertragen von K. E. Mittring*, [Archeologische Studien van het Nederlands Historisch Instituut te Rome, deel II], 's-Gravenhage: Staatsdruckerei
- WOOD, Ian N. (1994a), Fredegar's Fables, u: *Historiographie im frühen Mittelalter*, 359-366
- WOOD, Ian N. (1994b), *Gregory of Tours*, Bangor: Headstart History
- WRIGHT, Neil (1995.), *History and Literature in Late Antiquity and the Early Medieval West: Studies in Intertextuality*, Aldershot: Variorum
- ZbPFSR: *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci*, Rijeka
- ZOTTL, Christian Michael (2004.), *De origine actibusque Getarum*: Textanalytische Gedanken zur Gotengeschichte des Jordanes, *CMA* 7, 93-123
dostupno na: <http://www.cma.d-r.de/7-04/zottl.pdf>